

ғылыми-әдістемелік журнал ғарына-методикалық журнал

СОҚПАҚ

ТРОШИНКА

№4 (105) тамыз 2023 жыл

*«Им вручена превосходная
должность, выше которой ни-
чего не может быть под этим
солнцем. Вечным законом да бу-
дет: учить и учиться всему че-
рез примеры, наставления и при-
менение на деле»*

Ян Амос Коменский

**Мазбаев Орденобек
БЛИСБЕКОВИЧ –
педагог воспитатель,
ученый-путешественник**

(2-4 стр)

ҚҰРМЕТТІ ЖУРНАЛ ОҚЫРМАНДАРЫ!

Қазір дүниежүзінде жастар туризмін дамытудың өзектілігі артып келеді. Бұл сала олардың өз еліне деген патриоттық сезімдерін қалыптастыру, туған өлкесінің географиясын, тарихын зерттеу, флора мен фаунасын тану ісінде маңызды. Жастар туризмі халқымыздың бірлігін сақтап, төл мәдениетімізді дамыту мәселелерін қамтиды. Туризмді дамытудың елімізге инвестиция тартып, экономика саласын нығайтуға да тигізер септігі аз емес.

Білім беру саласында қосымша білім беру жүйесінің маңызы арта түсіп, жеке тұлғаның дамуына, салауатты өмір салтының қалыптасуына, бос уақытының мазмұнды ұйымдастырылуына көңіл бөлініп отыр. Осыған орай, Бөрлі ауданындағы білім беру жүйесінің құрамдас бөлігі болып саналатын қосымша білім беретін орталықтың бірі - «Жас туристер станциясы». Осы бағытта ауданда ауқымды өлкетану іс-шаралары «Жайық толқыны» өлкетану фестивалі, «Менің Отаным Қазақстан» туристік экспедиция жасақтарының слеті, Жас өлкетанушылардың қорытынды слеті сияқты бірқатар іс-шаралар жүзеге асты және тәрбиеленушілеріміз облыстық жарыстарға қатысып жеңімпаз атанды. Туристік кешенде «Жас турист» жазғы демалыс лагері мен далалық жағдайда «Қарашығанақ» шатырлы лагері бірнеше жылдан бері өз қызметін жүргізіп келеді.

«Соқпақ - Тропинка» ғылыми-әдістемелік журналы - балалар мен жасөспірімдер туризмін ұйымдастырушыларға бағыт-бағдар беруші, республика бойынша туризм саласындағы басты журнал. Осы уақытқа дейін туризм тақырыбына қатысты мақалалар, зерттеушілер еңбегін жариялап, осы саланы ақпараттандыруда маңызды рөл атқарып келеді. Журналдың әр айдары болашақ ұрпаққа ел тарихын таныту, туған жердің табиғатына аяулы көзқарас қалыптастыру бағытында мақалалар жариялап, оқырмандарының танымдық тәжірибе алмасуына үлес қосуда.

Жас туристердің, өлкетанушылардың, экологтардың еңбектеріне табыс, шығармашылық шабыт тілей отырып, «Соқпақ Тропинка» ғылыми-әдістемелік журналы ұжымының еліміздің тарихи-мәдени мұрасын сақтауға атсалысып жүрген бірегей басылым ретінде игі істердің бастамасы бола беруіне тілектеспін. Болашақта журналдың оқырмандарға берері мол болып, ел болашағын тәрбиелеуде қажетті бұқаралық ақпарат құралы болып қалыптаса берсін.

Бөрлі ауданы білім беру бөлімінің басшысы

А. Тржанова

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ АҚПАРАТ
МИНИСТРЛІГІНДЕ 01.12.2003 ЖЫЛЫ ТІРКЕЛІП,
№4482-Ж КУӘЛІГІ БЕРІЛГЕН.
24.12.2021 ЖЫЛЫ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
АҚПАРАТ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ ДАМУ
МИНИСТРЛІГІНІҢ БҰҚАРАЛЫҚ АҚПАРАТ
ҚҰРАЛДАРЫНЫҢ ЕСЕБІНЕ № КЗ40VPV00044511
ҚАЙТА ТІРКЕЛДІ.

Таралым аймағы: Қазақстан Республикасы

№4 (105), тамыз 2023 жыл

МЕНШІК ИЕСІ: МКҚК «Батыс Қазақстан облысы әкімдігі
білім басқармасының балалар мен жасөспірімдер туризм
және экология облыстық орталығы» (келесіде – БҚ
ОБЖТЖЭО)

Батыс Қазақстан облысы әкімдігі білім басқармасының
қолдауымен жылына 6 рет шығады.

Журналдың негізін қалаушы:

Фомин Виктор Павлович - А.А.Остапец – Свешников
атындағы Халықаралық балалар-жасөспірімдер туризм
және өлкетану академиясының (келесіде – А.А.Остапец-
Свешников атд. ХБЖТЖЭА) академигі, п.ғ.к.

Редакциялық кеңес:

Төрайымы: **Мыңбаева Айгүл Әділгерейқызы** - Батыс
Қазақстан облыстық білім басқармасының басшысы

Шеф-редактор: **Бекқалиев Ғалым Ибатоллаұлы** – Батыс
Қазақстан облысы әкімдігі білім басқармасының балалар
мен жасөспірімдер туризм және экология облыстық
орталығының директоры (келесіде – БҚОБЖТЖЭО)

Кенес мүшелері:

Жұмаев Максат Сағынтайұлы – белгілі Қазақстан
альпинисі, альпинизм бойынша Халықаралық деңгейдегі
Спорт шебері, БҚО-ның құрметті азаматы

Смирнов Дмитрий Витальевич – п.ғ.д., А.А.Остапец-
Свешников атд. ХБЖТЖЭА-ның президенті

Мазбаев Орденбек Білісбекұлы - п.ғ.д., А.А.Остапец-
Свешников атд. ХБЖТЖЭА-ның академигі

Никитинский Евгений Сергеевич – п.ғ.д. «Тұран-
Астана» университетінің профессоры

Абдулхаиров Абджемил Закерьянович – п.ғ.к., доцент,
А.А.Остапец-Свешников атд. ХБЖТЖЭА-ның Крым
аймақтық филиалының төрағасы

Шаяхметов Асхат Галиевич - А.А.Остапец-Свешников
атд. ХБЖТЖЭА-ның академигі

Редакция алкасы:

Г.З.Усағалиева – ОБЖТЖЭО директорының ОӘЖ
жөніндегі орынбасары

А.Б.Мукашева - ОБЖТЖЭО директорының ОТЖ
жөніндегі орынбасары

К.Е.Негалиева - ОБЖТЖЭО туризм және қауіпсіз
маршруттар бөлімінің менгерушісі,

Р.С.Альмұханова – ОБЖТЖЭО өлкетану бөлімінің
менгерушісі

Н.Х.Ғатауов - ОБЖТЖЭО экологиялық туризм бөлімінің
менгерушісі

Р.Е.Нұрманов - ОБЖТЖЭО спорттық бағдарлау бөлімінің
менгерушісі

В.В.Мазуренко - ОБЖТЖЭО спорт және дене шынықтыру
бөлімінің менгерушісі

Нөмірмен жұмыс жасағандар:

Қайрлиева Қ.Ж. - бас редактор

Карина Ж.М. - корректор

Кушекқалиев Ж.Н. - дизайнер, беттеу

Журнал редакциясының пікірі жарияланым авторларының
пікірімен сәйкес келмеуі мүмкін.
Қолжазбалар рецензияланбайды және қайтарылмайды.

Жазылым индексі

Жеке жазылушы – 75184

Мекемелер мен ұйымдар – 25184

Редакция мекен - жайы:

090004 Қазақстан Республикасы, Орал қ.,

Исатай батыр көшесі, 71/1

Тел.(7112) 52-59-42, 52-58-91

e-mail: evrasia_centre@mail.ru

www: tourism07.kz

Форматы А4 210 x 279 мм, офсетті басып шығару.

Тапсырыс №

Таралымы 500 дана

«Көкше-Полиграфия» АҚ компаниясында басылған,

Ақмола обл., Көкшетау қ.,

ТУРИЗМ

Абдулхаиров А.З.

Орденбек Блисбекович – педагог воспитатель,
ученый-путешественник.....2

Смагулова С.М.

Қарқаралыдағы балалар туризмі.....5

Имангазиева А.Т.

Қосымша білім беру арқылы салауатты жас ұрпақты
тәрбиелеу.....8

Нурмаганбет Н.Ж.

Туған өлке соқпақтарымен.....12

Ефимова И.А.

Я – турист.....15

ӨЛКЕТАНУ-КРАЕВЕДЕНИЕ

Куанышева Б.М., Байниязова А.

Қазақтың байырғы уақыт межелері.....18

Мурзина А.И.

Военная экспозиция мемориального музея
М.Шолохова.....23

ГЕОЛОГИЯ

Кузьмина Л.В., Кривобокова О.

Геолого-экологические тропы юных краеведов.....27

ЭКОЛОГИЯ

Гумарова Л.А., Мұханбетқалиева Ж.

Жусан өсімдігінің пайдасы мен емдік қасиеті.....31

Анатолий Р.Қ.

Батыс Қазақстан облысы мен Солтүстік Каспий маңы
аймағында таралған күрделігүлділер тұқымдасының
ерекшеліктері.....38

Тапаев Д.А.

Өлкемізде экотуризмді дамыту мүмкіндіктері.....41

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ПРАКТИКА

Даулетова Э.Е.

Әлем картасындағы Қазақстанның орны.....43

Керимбаева М.Ж.

Далалық жорыққа дайындық.....47

Сәбит К.Ы.

Түркістан - екінші Мекке.....51

Кыдыралиева Г.У.

Экологиялық тәрбие: болашағы мен дамуы.....53

ІСКЕРЛІК ПАПКАСЫ.....56

ТУРИСТІК ЖАҒАЛЫҚТАР

XIV Всероссийская полевая олимпиада

юных геологов.....63

Жазғы демалыс – жан тынысы.....64

Орденбек Блисбекович - педагог воспитатель, ученый-путешественник

К 45-летию научно-педагогической деятельности Мазбаева Орденбека Блисбековича – доктора географических наук, профессора кафедры туризма Евразийского Национального университета имени Л.Н.Гумилева, независимого директора АО «Институт географии и водной безопасности», академика МАИН, академика МАДЮТК им. А.А. Остапца-Свешникова.

АБДУЛХАИРОВ

Абжамиль Закерьянович
к.п.н., доцент, академик МОО МАДЮТК
им. Остапца-Свешникова, председатель
Крымского филиала МАДЮТК,
г. Симферополь, Республика Крым, РФ

Аннотация

В статье описаны этапы становления педагога, учителя, преподавателя университета, ученого-исследователя, путешественника, директора Международного центра туризма учащихся Республики Казахстан (1993-1997 г.г.).

Дана краткая характеристика профессионально-педагогического становления ученого, преподавателя, общественного деятеля, инструктора детско-юношеского туризма. Показан творческий вклад О.Б.Мазбаева в развитие системы подготовки научно-педагогических кадров, учителей и ученых в сфере детско-юношеского туризма и краеведения в Республике Казахстан.

Аңдатпа

Мақалада педагог, мұғалім, университет оқытушысы, зерттеуші-ғалым, саяхатшы, Қазақстан Республикасының халықаралық оқушылар туризмі орталығы директорының (1993-1997 ж.ж.) қалыптасу кезеңдері сипатталған.

Ғалымның, оқытушының, қоғам қайраткерінің, балалар мен жасөспірімдер туризмінің нұсқаушысының кәсіби-педагогикалық қалыптасуына қысқаша сипаттама берілген. О.Б.Мазбаевтың Қазақстан Республикасында балалар-жасөспірімдер туризмі және өлкетану саласындағы ғылыми-педагогикалық кадрларды, мұғалімдер мен ғалымдарды даярлау жүйесін дамытуға қосқан шығармашылық үлесі көрсетілген.

Ключевые слова: география и туризм, педагогика туризма, спортивный поход, научно-исследовательская деятельность, дополнительное образование, туристско-краеведческая деятельность.

Мазбаев Орденбек Блисбекович родился 28 апреля 1954 года в городе Уштобе Республики Казахстан. В 1978 году закончил Казахский педагогический институт имени Абая по специальности география-биология. Имеет большой научно-педагогический стаж более 45 лет. Работал директором международного центра туризма учащихся, заведовал кафедрой туризма Казахском Национальном педагогическом университете имени Абая, деканом географо-экологического факультета, директором НИИ Туризма 2016-2017 гг.

Свою педагогическую деятельность начал в средней школе учителем географии и самое главное, он является учеником Героя

социалистического труда Абсаметова Кудыса Абсаметовича. В школе работал заместителем директора по учебно-воспитательной работе. Его педагогическая деятельность высоко оценена в 1993 году Министерством образования Республики Казахстан с награждением нагрудным знаком «Отличник образования Республики Казахстан». Является серебрянным призером чемпионата СССР по автмототуризму (1989 г. – 1993 г.), экскурсовод-гид, инструктор горного туризма. Заслуженный инструктор Республики Казахстан (2008 г.), Почетный работник туризма Республики Казахстан (2011 г.), Академик МАДЮТК (2008 г.), МАИН (2011 г.), Лучший преподаватель вуза Республики

Казахстан (2012 г.), Почетный гражданин Казахстана (2016 г.), Почетный гражданин Каратальского района Алматинской области (2017 г.), За заслуги в развитии науки РК (2018 г.). Неоднократно был награжден почетными грамотами министра образования и науки РК (2017 г., 2018 г.), Комитетом науки 2020. В 2022 году стал лауреатом международного конкурса «Золотой компаса» МАДЮТиК и награжден медалью «За заслуги в развитии детско-юношеского туризма»

Мне повезло по жизни работать и дружить с этим замечательным человеком, когда мы были простыми учителями и руководителями туристско-краеведческих кружков, где совершали совместные походы и экспедиции по родному Казахстану и всей большой советской страны.

Из числа работников Алмаатинского областного центра детско-юношеского туризма и краеведения (где я был директором и руководителем данной экспедиции), мы совершили совместную экспедицию по Камчатке с восхождением на действующий вулкан Горелый (в 1991 году). Затем мы уже работали вместе в детско-юношеском туризме Казахстана, где Орденбек Блисбекович возглавил Международный центр туризма учащихся в качестве директора республиканского заведения.

В 1993 году Мазбаев Орденбек стал кандидатом педагогических наук, доктор географических наук 2010 г., тема диссертации: «Географические основы территориального развития туризма в РК». Им написаны 638 публикации, в том числе учебные пособия,

учебники по туризму, географии, а также электронные мультимедийные учебники. Имеет 12 авторских свидетельств на субъекты интеллектуальной собственности. Автор образовательных стандартов по специальности «География» (бакалавриат, магистратура, докторантура). Выпустил двух к.г.н., одного к.п.н и четырех докторов PhD по географии туризма. Имеет публикации в журналах «Томсон Рейтерс» (№8), «Скопус» (№9), «Индекс Хирша» (№7). Является членом редколлегии четырех журналов зарубежных стран и 8 в РК и Экспертом «Национальный центр государственной научно-технической экспертизы». Эксперт комитет науки МОН РК (2020 г.).

В данное время Орденбек Мазбаев читает лекции в Евразийском Национальном университете им. Л.Н. Гумилева, профессор кафедры туризма.

В 2011 году совершил путешествие на белый континент в Антарктиду, где в качестве ученого географа Орденбек Мазбаев был научным руководителем первой казахстанской автоэкспедиции, на Южном полюсе земли.

Отечественные ученые в ходе экспедиции собрали источники из антарктических образцов, и таким образом, впервые получили материалы для дальнейшего исследования Антарктиды.

Исследования научной экспедиции Казахского географического общества внесено в книгу рекордов Гиннеса как самый быстрый сухопутный маршрут на Южный полюс. По итогам экспедиции был снят документальный фильм «108 часов». Орденбек Мазбаев был инициатором организации 17 экспедиций. В 2012

году одной из увлекательных и познавательных мероприятий проведенной Орденбеком для пропаганды культурного наследия страны является научно-познавательная экспедиция «Легенды Казахстана». В 2017 году с 4 мая по 10 июля, он участвует в Международной экспедиции «По следам предков», вместе со знаменитым путешественником и организатором Сапаром Исаковым. Они за 67 дней проехали из Казахстана до Парижа на автомобиле. Результаты данной экспедиции отражены в фильмах, которые транслировались на каналах казахстанского телевидения и средствах печати «По следам предков». В 2019 году с целью пропаганды здорового образа жизни и развития внутреннего туризма, Мазбаев вел Реалити шоу “24 сағат табиғат құшағында”. За серию документальных фильмов “24 сағат табиғат құшағында” в 2023 году Международная академия детского туризма и краеведения им. А.А.Остапца-Свешникова (г.Москва) наградила Мазбаева Орденбека Блисбековича Международной премией, как лауреата международного конкурса “Золотой компас”. Он является учредителем «Қазақ географиялық қоғамы» (2010 г.) и «Qazaq Geography» (2013 г.).

По общему объему, теоретическому и методологическому уровню, им заложены основы исследовательской работы кадровой подготовки в Республике Казахстан. Впервые специальность «Туризм» в Казахстане была открыта в 1992 году в КазНПУ имени Абая. Под его руководством с 2004 г. разработаны ГОСО и образовательные стандарты для бакалавриата, магистратуры и докторантуры. Научно исследованы географические основы устойчивого развития туризма в Казахстане,

открыт научно-исследовательский институт туризма и географии. Он активно принимает участие в пропаганде развития внутреннего туризма на телевидении, радио, в газетах и журналах, поднимает вопросы, касающиеся воспитания, обучения молодежи, дает свои рекомендации по экологии, туризму. Мазбаев О. Б. внес большой вклад в области педагогики и географии туризма Казахстана.

В течение двух лет с 2021 г. работает в Национальной академии образования имени Ыбрая Алтынсарина, курирует вопросы преподавания естественно математических дисциплин и Steam технологии.

Мазбаев Орденбек Блисбекович имеет собственную школу образования и воспитания школьников и студентов, обладает большой энергией и поиском.

Он обладает большим объемом знаний по специальности география, туризм и экология, систематически повышает свои профессиональные навыки, всегда нацелен на конечный результат. Орденбек Блисбекович всегда отличается высокой продуктивностью труда, пользуется уважением среди общественности Казахстана, имеет правильные жизненные приоритеты и ориентиры.

В заключение еще раз хотелось бы от себя лично поздравить глубокоуважаемого Орденбека Блисбековича с 45-летием научно-педагогической деятельности и пожелать ему крепкого здоровья, верных друзей на туристских маршрутах и альпинистских восхождениях. А также товарищей и сподвижников в научно-педагогическом сообществе, соратников в педагогике детско-юношеского туризма и краеведения.

Қарқаралыдағы балалар туризмі

СМАГУЛОВА

Света Маратовна

**Қарқаралы ауданы білім бөлімінің
ЖТС директорының орынбасары,
Қарқаралы к., Қарағанды обл.**

Аңдатпа

Бұл мақалада Жас туристер станциясының ашылған кезеңнен бастап атқарылған іс-шаралары туралы жазылды. Сонымен қатар станцияның педагогтері мен қамтылған оқушы саны туралы айтылған.

Аннотация

В статье рассказывается о работе станции юных туристов, о работе педагогов и контингенте учащихся.

***Кілт сөздері:** туризм, Қарағанды жас туристер станциясы, «Берекелі Алтын күз» аудандық күзгі бал, «Құстар бақ сәні» шарасы, «Бір тал кессең-он тал ек» ағаш егу акциясы, “Жас зерттеуші” шағын-ғылыми практикалық конференциясы.*

Қазіргі таңда туризм - әлемдік экономиканың жетекші саласы болуымен қатар, адамдардың салауатты өмір сүруінің құралы ретінде танылып отыр.

Мемлекетіміздің 2050 жылдарға арналған стратегиялық бағдарламасында туризмнің қоғам мен адам игілігі үшін атқаратын іс-әрекеттері айқындалып, оны жандандыру мен дамыту мәселелері жан-жақты қарастырылған.

Туризм - адамдардың мақсат-тілектері мен мұқтаждықтарына сәйкес бос уақытын тиімді пайдалану үшін жан-жақты қызмет көрсету формасы. Туристік қызмет - туристік шаралар мен іс-әрекеттердің жиынтығы.

Қазіргі кезде жер шарының түрлі аймақтарында экологиялық дағдарыс шиеленіскен жағдайда экологиялық білім мен тәрбие беруге басты назар аударылуда. Осыған байланысты ең маңызды орын туризм мен өлкетануға беріліп отыр. Туризм жастарды жағымсыз қылықтарға қарсы тұруға (темекі тарту, арақ ішу), мықты денсаулық негізін қалыптастыруға, пайдалы, қызық істерге, салауатты өмір салтына тәрбиелейді. Бір сөзбен айтсақ туризм дегеніміз жастар үшін - саяхат

жасау, ол арқылы жетістікке жету, жаңа дүниені танып білу.

Туризм және өлкетану - бұл физикалық даму, қоршаған ортаны қалпына келтіру және тану, адамның құнды рухани қасиеттерін қалыптастыру. Дене тәрбиесі теориясы - туризмді дене шынықтырумен және спортпен қатар жас ұрпаққа тәрбиелік әсер ету құралдарының бірі ретінде қарастырады.

Сонымен қатар өлкетану тапсырмаларын

орындау, табиғи ортада үнемі болу, жергілікті тұрғындармен қарым-қатынас жасау, табиғат, тарих және мәдениет ескерткіштерімен танысу рухани-адамгершілік қасиеттерді, патриотизмге тәрбиелеуге ықпал етеді.

Жас туристер станциясы 2017 жылы 15 қыркүйектен бастап балалар мен жасөспірімдерге қосымша білім беріп келеді. Станцияда жоғары білімді 6 қосымша білім беру педагогы жұмыстануда. Біліктілік санаттары бойынша жоғары санатты – 1, педагог-модератор - 3, санатсыз - 3 педагог. Барлық үйірмелерден жинақ базасы жасалынған. Станция туристік-өлкетану және экология-биология бағыттары бойынша жұмыс атқарады. Жалпы 6 үйірмеге 160 оқушы қамтылды.

Туристік-өлкетану бағыты бойынша жұмыс атқаратын үйірмелер: «Тау туризм» үйірмесі, «Туризм» үйірмесі, «Жаяу туризм» үйірмесі, «Атамекен» өлкетану үйірмесі.

Экология-биология бағыты бойынша жұмыс атқаратын үйірмелер: «Жас натуралист» үйірмесі, «Экология» үйірмесі.

Жылдық жоспарға сәйкес жыл сайын ақпан айында туристік-өлкетану бағыты бойынша үйірме оқушыларына шаңғы экспедициясы өткізіледі. Мақсаты: Шаңғы спортының мазмұнын, ережелерін, ерекшеліктерін шаңғы тебудің әдіс-тәсілдерін, шаңғыны күтіп ұстауды теория жүзінде үйрету. Спортқа деген қызығушылығын арттыру.

Қазақстан Республикасының Тәуелсіздік күніне орай жыл сайын күзға өрмелеуден аудандық ашық

біріншілік өткізіледі.

Жыл сайын мамыр айында «Менің Отаным - Қазақстан» туристік-өлкетану жасақтарының аудандық Слеті өткізіледі. Аудандық жарысқа Қарқаралы ауданы бойынша командалар қатысады.

«Экология-биология» бағыты бойынша жыл сайын «Берекелі Алтын күз» атты аудандық күзгі бал өткізіледі. Оқушылар өз өнерлерін көрсетіп, тұрмыстық қалдықтардан киім үлгілерін жасап сән үлгісін көрсетеді. Күзгі балды өткізу жыл сайын дәстүрге айналды.

Жыл сайын сәуір айында «Құстар бақ сәні» атты құстар күніне арналған аудандық іс-шара өткізіледі.

«Жас натуралистер» үйірмесінің жетекшісі Атекеева Дариға Болатовнаның ұйымдастыруымен жыл сайын қалалық «Жас зерттеуші» шағынғылыми практикалық конференциясы өткізіліп тұрады.

Жыл сайын үйірме оқушыларының арасында «Бір тал кессең-он тал ек» ағаш егу акциясы ұйымдастырылады. Оқушылармен бірлесе отырып мекеме маңына ағаштар отырғызылады.

Жас туристер станциясы оқушыларының жетістіктері:

2021 жылдың наурыз айының 3-ші жұлдызында Қарқаралы таулары маңында ауданымыздың тарихында алғаш рет биатлоннан аудан біріншілігі өткізілді.

«Туризм», «Тау туризм», «Жаяу туризм» үйірме оқушылары 1 мамыр Қазақстан халқының бірлігі күніне орай «Қарқаралы-Пионерлер шыңы» маршруты бойынша веложорық жасады.

2021 жылы Қарағанды облыстық туристік көпсайыс чемпионатына «Туризм», «Жаяу туризм» үйірме оқушыларынан «Барыс», «Қарқаралы», «Сұңқар» командалары қатысып Туристік көпсайыс шаңғы туризмі техникасы бойынша жалпы командалық есепте III орын иеленді.

2021 жылы Қарағанды облысы білім басқармасының ұйымдастырумен ҚР Тәуелсіздігінің 30 жылдығына орай "Менің Отаным-Қазақстан" туристік экспедициялық слеті өткізілді. Туристік және ғылыми блоктардан тұратын слетте спорттық туристік жарысында I-ші орын иеленді. Жекелей құзға өрмелеу сайысында ұлдар арасында I-ші орынды Орынбай Нұрзат иеленсе, қыздар арасында Сайлаубай Камила II-ші орын алды.

2022 жылы "Менің Отаным - Қазақстан" туристік-өлкетану экспедициялық жасақтарының III облыстық форумына 10 оқушы, 2 жетекші қатысып, нәтижесінде Қарқаралы ауданының құрамасы жалпы командалық есепте жүлделі 3-ші орынға ие болды!

2022 жылы Қазақстан Республикасының турис-

тік көпсайыстан өткен чемпионатына «Туризм» үйірмесінің оқушылары қатысып «Барыс» командасы жалпы командалық есепте I орын, «Қарқаралы» командасы III орын иеленді.

2022 жылы Шахтинск қаласында өткен тау туризмі бойынша облыстық ашық Чемпионатқа қатысып жалпы командалық есепте «Барыс» командасы 3 орын иеленді.

2022 жылы облыстық жаяу туризмнен және туристік көпсайыстан ашық Чемпионатқа туризм үйірмесінің оқушылары қатысып жалпы командалық есепте I орын иеленді.

2022 жылы Шахтинск қаласында өткен облыстық туристік көпсайыс чемпионатына барып, жалпы командалық есепте II орын иеленді.

2023 жылдың мамыр айында «Туризм» және «Жаяу туризм» үйірмесінің оқушылары Қарқаралы қаласының маңындағы «Туристер алаңында» өткен Қарағанды облыстық туристік көпсайыстан (жаяу туризм техникасы) ашық Чемпионатына қатысып жалпы командалық есепте 3 орынды иеленді. Жекелей сайыста Амантай Айша 2 орын иеленді.

Балаларға қосымша білім берудің отандық жүйесі білім алушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытуда ғылыми-техникалық, көркем-эстетикалық, экологиялық-биологиялық, туристік-өлкетану, әскери-патриоттық, әлеуметтік-педагогикалық білім беру қызметі саласында бірегей әлеуметтік-педагогикалық мүмкіндіктерін қарастырады. Балаларға қосымша білім беру ұйымдары кәсіби-бағытталған және білім беру бағдарламаларын жүзеге асырады. Қосымша білім беру балаға білім мен шығармашылықта, өзін-өзі пән, әлеуметтік, кәсіби, тұлға ретінде анықтауға тұрақты қажеттіліктерді анықтауға мүмкіндік береді.

Қосымша білім беру арқылы салауатты жас ұрпақты тәрбиелеу

ИМАНГАЗИЕВА

Аида Тұрарбекқызы
Бөрлі аудандық ЖТС-ы
директорының орынбасары,
Бөрлі ауд., БҚО

Аңдатпа

Бүгінде туристік-өлкетану қызметі жасөспірімдердің білімі мен қабілеттерін жетілдіріп, жаңаша бағыт-бағдар береді. Автор мақаласында аудандық Жас туристер станциясының қалыптасуы мен Бөрлі ауданындағы туристік-өлкетану қызметінің дамуы, жетістігі туралы әңгімелеген.

Аннотация

Сегодня туристско-краеведческая деятельность дает новое направление, совершенствуя знания и способности подростков. В статье автор рассказал о становлении и развитии районной станции юных туристов, об успехах по туристско-краеведческой деятельности Бурлинского района.

***Кілт сөздері:** Бөрлі аудандық Жас туристер станциясы, музей, жәдігерлер, тәрбие.*

Бөрлі ауданында туристік-өлкетану қызметінің жүйесі 2006 жылдан Ақсай қаласында "Арман" балалар шығармашылық үйінде ашылған туризм бөлімінен бастау алды. Білім беру жүйесіндегі қосымша білім берудің рөлін ескере отырып, туристік үйірмелерде балалардың жеке қабілеттерін ашуға, өзін-өзі көрсетуге мүмкіндік беретін, жан-жақты дамыған, толерантты тұлғаны қалыптастыруда өз алдына қосымша білім беру мекемесін құру қажеттілігі туындады. 2009 жылдың 1 қаңтарында Бөрлі ауданының Бумақөл ауылында аудандық білім беру бөлімінің меңгерушісі А.Тржанованың ұсынысымен балалар мен жасөспірімдерге арналған «Жас туристер станциясы» КММ (келесіде – ЖТС) ашылды. 14 жылдан бері осы салада еңбек ету барысында туризм - балалардың бос уақытын тиімді ұйымдастыруда және патриоттық тәрбие беруде таптырмас құрал екеніне көзім жетті. Сондай-ақ туризм жас буынның дене күшін жетілдіріп, батылдық әрекеттерін қалыптастыруға, ұжым болып жұмыс істеуге, жолдастық сезімдерін

оятуға тәрбиелейді. Қазіргі таңда орталықта оқу-тәрбие процесі төрт бағытта атқарылады: туристік, өлкетану, музейтану, спорттық бағдарлау. Осы бағыттар бойынша жылына 1729 тәрбиеленуші қосымша білім алып отыр. Оқыту қазақ және орыс тілдерінде тегін жүргізіледі. ЖТС-ның негізгі міндеттерінің бірі, жасөспірімдерді қабілеттеріне, қажеттіліктеріне қарап, қосымша білім беру бағдарламасына сәйкес өлкеміздің тарихымен, ұлттық құндылықтарымызбен таныстырып, туризм техникасының негіздерін үйретіп, спорттық бағдарлаудан білімдерін жетілдіру.

2016 жылы «Әр мектепте – музей!» акциясы шеңберінде Бөрлі ауданында мектеп музейлері ашылды. Мектеп музейі - өткен мен болашақты жалғастырып отыратын, туған еліміздің шежіресі мен білім ордасының тарихын жинайтын асыл қазына. Бүгінгі күні ауданымыздағы 24 білім ошағы 100% музеймен қамтылды және 2022-2023 оқу жылдары қайта құжаттандырылды. Музейлерде жүргізілген жүйелі жұмыстың нәтижесінде музей қоры жәдігерлермен үнемі

толықтырылуда. Әрбір мектеп музейіне штаттық бірлікпен музей жетекшілері тағайындалып, оқушылардан құралған музей белсенділері қызу жұмыстануда. Мектеп музейінің құрылуы туристік-өлкетану жұмыстарының дамуымен тығыз байланысты. Музей мұрағатының жұмысы жас өлкетанушылар мен туристерге жорықтарда, саяхаттар мен экспедицияларға қатыса жүріп, жәдігерлерді жинау мен іздену жұмыстарының негізін қалауға көмектесті. Жылдар өте бірқатар мектеп музейлері жаңа заманауи талапқа сай жабдықталып, экспозициялары тақырып мазмұнына сай жаңартылып келеді. Музейтану бөлімінде «Музейге сый» акциясы, «Музей жауһарлары» көрмесі, «Музей жауқазыны» іздестіру-зерттеу байқауы, «Жанды сабақтар» байқауы тәрізді ауқымды іс-шаралар аудан көлемінде үнемі ұйымдастырылып келеді. Музей үйірмесінің үздіктері облыстық кезеңге қатысып, жоғары нәтижелер көрсетті.

Оқушының туған жері, өлкесі туралы тарихи-географиялық білімін толықтырып отыратын, білім және тәрбие процесімен ұштаса жүретін өлкетану жұмыстарының да маңызы зор. Өлкетану бөлімінде өлкенің тарихын, салт-дәстүр ерекшелігін, мекендеген ұлттар мен ұлыстарды, тарихта елеулі із қалдырған небір жайсаңдардың артындағы мұрасын жан-жақты зерттеп, оны жас ұрпақтың санасына сіңіру мақсатында шараларды ұйымдастырады. Осы бағытта ауданда «Жайық толқыны» өлкетану фестивалі, «Менің Отаным - Қазақстан» туристік экспедиция жасақтарының слеті, Жас өлкетанушылардың қорытынды слеті т.б. бірқатар акциялар жүзеге асты және тәрбиеленушілеріміз облыстық жарыстарға қатысып жеңімпаз атанды. Облыстық «Жас

геологтар» слетінде Жас туристер станциясының тәрбиеленушілері жалпы топтық есепте II орынды, жас экологтар мен натуралистерге арналған «Экосоқпақ» слетінде жалпы топтық есепте III орынды жеңіп алды.

Бард әндері үйірмесінің тәрбиеленушілері де тасадан тыс қалмай былтыр Астана қаласында өткен «Струнная капель-2022» өңірлік гитара әндері байқауында А.Габдуллова (12 жас) «Бард әндері» бағытынан II дәрежелі, А.Сутеева (16-18 жас) II дәрежелі дипломант атанды.

Алыс-жақын маршруттағы экспедиция мен танымдық экскурсиялардың жұмысы үнемі жоспарлы жүргізіледі. Шыңғырлау ауданына «Шыңғырлау ауданының жеті кереметі», «Ақсай - Бөкей Ордасы» маршруты бойынша «Балалар салған ізмен» тақырыбында танымдық экскурсия және Теректі ауданына «Ақжайықтану» археологиялық экспедициясы ұйымдастырылды. Осы жұмыстардың жоғары деңгейде өтуін ұйымдастырып жүрген «Өлкетану», «Музейтану» бөлімінің меңгерушілері Ж.Б.Рахметжанова, Г.Б.Сақимованың және қосымша білім беру педагогтары Л.В.Кузьмина, Г.У.Қыдыралиеваның еңбектерін атап өтуге болады.

Адамның азамат болып қалыптасуында табиғаттың үлкен үлесі бар екенін көптеген ұлы педагогтар атап көрсеткен. Әрдайым табиғатпен қатынаста болу - балаларды физикалық жағынан да, рухани жағынан да қалыптастырады. Осы мақсатта жасалатын маңызды істердің бірі - балалар туризмі. Қазіргі заманда балаларды заманның түрлі ағымынан сақтаудың бірден-бір жолы туризм деп айтсақ артық емес шығар. Туристік бағыттағы үйірмелерде оқушыларға жаяу, шаңғы, су, тау туризмі техникаларын меңгертіп, тамаша

демалыстар, жорықтар ұйымдастырылады. Біз жас ұрпақты осындай шараларға тарта отырып, өз-өзіне сенімділігі жоғары, батыл, шымыр жас ұрпақты тәрбиелейміз.

Спорттық бағдарлау үйірмелеріне де оқушылар жоғары қызығушылық танытады. Спорттық бағдарлауды насихаттап, білімін жетілдіруде, жасөспірімдерді салауатты өмір салтын қалыптастыруға тәрбиелеуде «Батыс-Азимут», «Көктемгі бағдарлау», «WEST ORIENT» т.б. спорттық бағдарлау жарыстары өтеді. Қазіргі таңда ауданда 14 мектеп полигонының картасы бар.

Мекемеде әдістемелік қамтамасыз ету жұмысы біркелкі жақсы жолға қойылған. Оқу үдерісін әдістемелік қамтамасыз ету барысында бөлім меңгерушілері туристік-өлкетану үйірмелеріне арналған қосымша білім беру бағдарламаларын әзірледі. Атап айтсақ: «Спорттық бағдарлау» бөлімінің меңгерушісі А.С.Изимгалидің «Спорттық бағдарлаудан қосымша білім беруге арналған оқу бағдарламасы», «Өлкетану бөлімінің» меңгерушісі Ж.Б.Рахметжанованың «Өлкетану үйірмелеріне арналған оқу бағдарламасы»

«Туризм» бөлімінің меңгерушісі А.Т.Сабитов пен әдіскері Е.Б. Сарсенгалиев «Туризм үйірмелеріне арналған оқу бағдарламасы» авторлық бағдар-

ламалары аудандық білім бөлімінен бекітіліп, таратылды. Әрбір бағдарламада теориялық мағлұматтар мен практикалық жұмыстар қарастырылған. Әдістемелік қамтамасыз етілген бағдарламаларды қосымша білім беру педагогтары үйірме сабақтарының жоспарын құруда пайдаланып отыр.

Сондай-ақ жазғы уақытта балалардың денсаулығын нығайтып, жазғы демалысын тиімді ұйымдастыру біздің алдымыздағы маңызды мәселенің бірі болып саналады. Туристік кешенде «Жас турист» жазғы демалыс лагері және далалық жағдайда «Қарашығанақ» шатырлы лагері бірнеше жылдан өз қызметін жүргізіп келеді. Лагердің материалдық базасы жақсы, балалардың даму белсенділіктерін арттыруға, жақсы демалуға жағдай жасалған. Демалыс лагерінде өткізілген барлық бағыттағы дене шынықтыру, туристік, өлкетанулық, экскурсиялық, мәдени шаралар жасөспірімдердің өмірге ынтасын арттырып, шығармашылық қабілеттерін шыңдай түсері анық. Шатырлы лагерьдің бір кезеңі - ерекше көңіл бөлуді талап ететін мүмкіндігі шектеулі балаларға арналады. Әсем табиғат аясында ұйымдастырылған лагерьде шатырлар орнатылып, туристік техника кедергілерінің жеңіл түрлері құрылып, спорттық ойындар, қайықпен суда жүзуде әр балаға жеке көңіл бөлінеді. Мүмкіндігі шектеулі жандардың жүрегіне қуаныш сыйлаған осы сәттер, қоршаған ортасына сүйіспеншілікпен қарап, маңайындағылардың тарапынан өзіне қолдау бар екенін сезінуіне жол ашады.

Міне, қосымша білім беру саласының туристік-өлкетану қызметі оқушыларды патриотизмге тәрбиелеуде, салауатты өмір салтын қалыптастыруда, ең маңызды құралы болып табылады. Туристік-өлкетану үйірмелері мектептегі тәрбие жұмысының басты бағытының бірі. Бүгінгі таңда туристік үйірмелерде тәрбиеленген Жас туристер станциясының түлектері Ж.Базарбаева қазіргі таңда Қазақ Ұлттық Университетінің студенті Республикалық спорттық туризмнен өткен чемпионатта көпсайыстарға қатысып, спорт шебері дәрежесін иеленді. Н.Амангельдиева республикалық қысқы шаңғы туризмі техникасынан және жасанды жартаста ұйымдастырылған құзға өрмелеу жарысынан жеке қашықтықтарда бірінші орындарды бағындырып, спорт шеберіне үміткер дәрежесін алды. Қостанай қаласында өткен III Республикалық қысқы ауыл ойындарында облыстың құрама командасының қатарында болған тәрбиеленушілеріміз Мұқаш Б. үшінші орынды, Ю.Антонова бірінші орынды

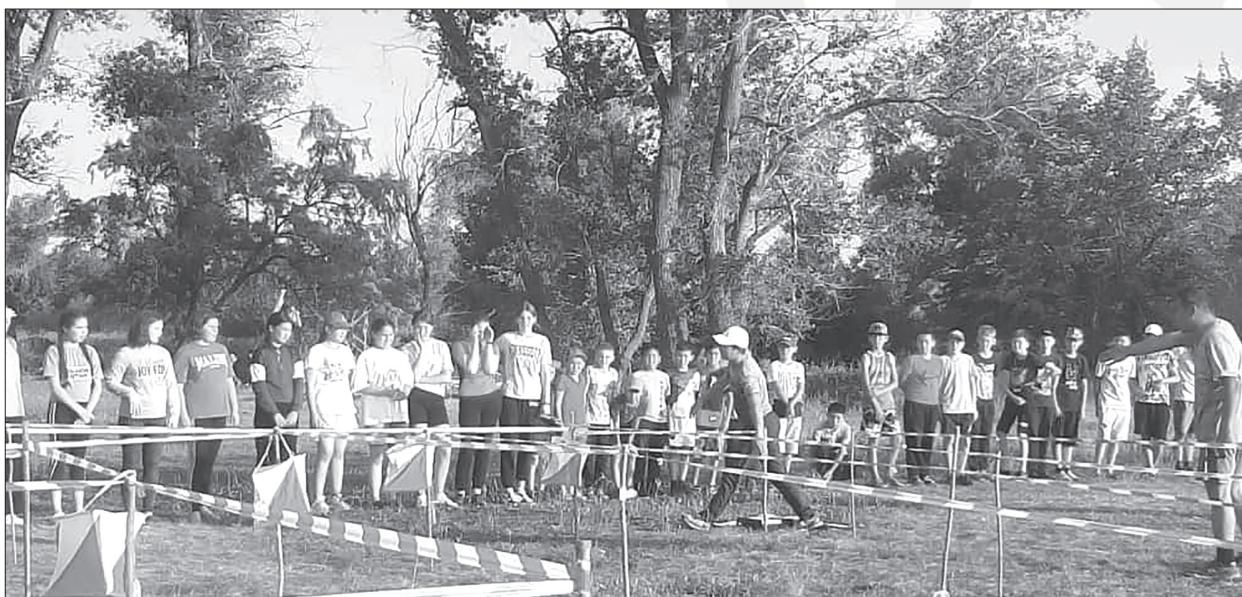

иеленді. Тараз қаласында өткен Қазақстан оқушыларының XI жазғы гимназиадасында Б. Мұқаш спринт, ұзақ қашықтықтарына қатысып I, II, III орындарды, Ю.Антонова спринт, ұзақ қашықтықтарына қатысып II, III орындарды жеңіп алды. Қосымша білім беру педагогтеріміз, жас мамандар Е.Мұрат, Т.Кенжемұрат бірнеше дүркін халықаралық, республикалық жасанды жартаста ұйымдастырылған құзға өрмелеу жарыстарында және қысқы шаңғы туризмі техникасынан өткен көпсайыстарында байлам қашықтығынан жүлделі орындарды жеңіп алды. Биыл Талдықорған қаласында спорттық туризмнен өткен халықаралық жарыста топ құрамында болып, «Ересектер тобы»

бойынша жалпы топтық есеп бойынша I-ші орын алып, спорт шебері дәрежесін иеленді.

Салауатты жасұрпақты тәрбиелеуде қосымша білім беру педагогтері тынбай еңбектеніп, өткен оқу жылы бірқатар облыстық жарыстардан жүлделі орындарды бағындырды. Облыстық «Алтын дала» күзгі туриадасынан Бөрлі ауданының командасы жалпы топтық есепте II орынды, «Европа-Азия» жаяу туризмі техникасы жарысынан жалпы топтық есепте II орынды, М.Жумаев жүлдесі үшін облыстық тау туризмі техникасы жарысынан жалпы топтық есепте III орынды, «Қарлығаш» туриадасынан жалпы топтық есепте II орынды жеңіп алды. «Шаңғы бағдары 2022» спорттық бағдарлау жарысында тәрбиеленушілеріміз Прядко М. I орын, Жасланов А. II орын, Оразалы А. орта, спринт, ұзақ қашықтықтарына қатысып I, II, III орындарды жеңіп алды. Әр оқушының нәтижеге жетуі үшін туристік дағдыларын дамытып, облыстық, республикалық дәрежедегі түрлі жарыстарға дайындап жүрген қосымша білім беру педагогтары Ералиев Т.К., Макпозов А.А., Кенжемұрат Т.Ө., Сарсенова О.А., Сапиева А.М., Мұрат Е.А. және туризм, спорттық бағдарлау бөлімінің меңгерушілері Сабитов А.Т., Изимгали А.С. еңбектерін атап өтуге болады.

Бөрлі ауданында туристік-өлкетану қызметі бір саты ілгерілеп, Батыс Қазақстан облысы балалар мен жасөспірімдер туризм және экология орталығының туристік-өлкетану қызметінің рейтингісі бойынша I-ші орынды иеленді. Алдағы уақытта да туристік-өлкетану қызметінің сапасын арттыруға, қосымша білім беру мазмұнын жаңартуға жағдай жасап, дені сау, саналы ұрпақ тәрбиелеуде жұмыстанатын болады.

Туған өлке соқпақтарымен

НҰРМАҒАНБЕТ

Нұржан Жалғасбайұлы
Қалалық ЖТС-ның
педагог-ұйымдастырушысы,
Ақтөбе қ., Ақтөбе обл.

Аңдатпа

Бұл мақалада Ақтөбе қаласындағы жас туристер стансасының жұмыс бағыттары, туған өлкеде ұйымдастырылған спорттық-танымдық жорықтар мен экспедициялар туралы сөз қозғалған. Экологиялық-туристік дағдыларды қалыптастыру, жас туристерде өлкетану туралы білімдерін шыңдау, мөлшерленген физикалық күш салу арқылы оқушылардың денсаулығын нығайту, өлкенің әдемі ландшафттарымен танысу, табиғатпен тікелей байланыста болу секілді тақырыптар да назарсыз қалмаған.

Аннотация

В данной статье речь пойдет о направлениях работы станции юных туристов г. Актобе, спортивно-познавательных походах и экспедициях, организованных в родном крае. Не остались без внимания такие темы, как формирование эколого-туристских навыков, оттачивание знаний у юных туристов о краеведении, укрепления здоровья учащихся посредством дозированных физических нагрузок, знакомство с красивыми ландшафтами края, непосредственный контакт с природой.

Кілт сөздер: Белсенді, жорық, туризм, бағыт

Белсенді туризм - саяхатқа шығуға, өз өлкенді білуге, белсенді демалуға, тез шешім қабылдауға, өз бетімен жұмыс істеуге бағыттайды. Белсенді туризм - маршрутта қозғалу тәсілі туристің өз дене күшін жұмсауын талап ететін сипаттағы туристік саяхат түрі. Жас ерекшеліктеріне қарамастан бұл туризм түрімен жасөспірімдер де, үлкендер де айналыса алады. Туризмнің бұл түрі жасөспірімдерді патриотизмге тәрбиелеуде, салауатты өмір салтын қалыптастыруда, адамды рухани дамытудағы ең пәрменді құрал болып табылады.

Ақтөбе өңірі тарихи, табиғи, мәдени ескерткіштерге бай. Әрине ол ескерткіштерге бару үшін, көзбен көріп, қолмен ұстау үшін, олардың орналасқан жерін ескере отырып, туристік бағыттар құрылуы керек. Бағыт қозғалыстарына қарай - тіке бағыттағы, радиалды және шеңберлі бағыттағы жүрудің әдіс – амалдарын қамтиды.

Олардың мақсаттарын танымдық, экологиялық және спорттық деп бөлуге болады. Жорықтарды бір күндік немесе көп күндік қылып жоспарлауға болатынын ескеруіміз керек. Ал тәсілдері жаяу, шаңғымен, қайықпен, велосипедпен, атпен, көлікпен немесе кешенді болып жүзеге асырылады.

Аталмыш жұмыстың барлығын орындап, Ақтөбе облысында экологиялық, өлкетану, спорттық-туристік бағыттарымен жорықтар және экспедициялар ұйымдастырып, жасөспірімдердің дамуына ықпал жасап, ішкі туризмнің ілгерілеуіне елеулі үлесін қосатын Ақтөбе қаласының жас туристер стансасын атап өту керек.

Жас туристер стансасы 1971 жылы маусым айында құрылған. Балалар экскурсиялық-туристік базасы (бұрын осылай аталған). 2004 жылдан бері «Қалалық жас туристер стансасы» МКҚК болып аталып, қызмет атқарып келеді. Қалалық

жас туристер стансасы қаламыздағы балалардың бос уақытын ұтымды ұйымдастыратын және өскелең жас ұрпақты туристік-өлкетану қызметіне баулитын, 52 жылдық тарихы бар бірден – бір қосымша білім беру ұйымы. Мекеме үш бағытта қызмет атқарады: спорттық-туристік, туристік-өлкетану, туристік-экологиялық. Бұл бағыттардағы үйірме сабақтары оқушылардың жеке шығармашылық қабілеттерін ашу және дамыту, білім алу қызығушылығын, өзін-өзі тану және кәсіби бағдарлау жолында үлкен ықпалын тигізеді.

Өткен оқу жылы бойынша облыс төңірегінде көптеген жорықтар ұйымдастырылды. Соның бірі **«Ақтөбе қаласы – Қарғалы су қоймасы – Қызылтам кесенесі – Ақтөбе қаласы»** бағыты бойынша кешенді жорық.

Қарғалы ауданының табиғаты ерекше көріністерге толы. Қасқыр сарқырамасы, су қойма, биік жартастар, балық өсіру су тоғандары, биік рельефті төбелер секілді табиғи байлықтарымен көзге түседі. Бұл ауданға жыл сайын әр түрлі бағытта саяхаттар жасалады, дегенмен ашылмаған сырлары әлі де көп. «Кіші Швейцария» деп босқа айтпаса керек. Бағытты осылай құрастырудың да себебі сол.

Әдеттегідей дайындық жұмыстарынан кейін қазанның 16-сы күні Ақтөбе қаласынан автобуска отырып Қарғалы ауданына жол тарттық. 1 сағаттың шамасында Қарғалы су қоймасының маңына келдік. Көліктен түсіп, бағыттағы жаяу қозғалысты бастадық. Ауа райы осы бағыттағы қозғалысқа өте қолайлы болды. Жаз мезгілінің аптап ыстығында немесе қыс пен көктем

мезгілдеріндегі қар мен су тасқынының кезінде бұл маршрутты өту қолайсыз. Аймақтың барлығы рельефті. Яғни биіктігі 200-250 метрді құрайтын қырларға көтеріліп, түсумен болдық. Бөгет аймағына жақындаған сайын судың жағасындағы қиыршық тастардан тұратын жартастар биіктей түсті. Осы аймақтар қауіпті болып саналады. 2 сағатта бөгет маңына келдік. Ол мемлекет тарапынан қатаң бақылауға алынып, күзет қойылған. 13.00 шамасында түскі асқа кірістік. Үлкен дамылдаудан кейін бағытымызды жалғастырып, тас жолына қарай бағытталдық. Жолдың арғы бетінде бекіре балығын өсіретін «Ардағым» балық шаруашылығы орналасқан.

Бағыт бойында орналасқан «Қызылтам» кесенесін таптық. Қызылтам мавзолейі – су қоймасының жағасында орналасқан Естектау төбесінде тұр, ортағасырлық танымал Абат-Байтак ескерткіштер қатарына жатады.

Қорымның қасынан өткеннен кейін бағыт аяқталатын нүктеге қарай бет алдық. Нәтижесінде 1 күндік, шеңбер бағытты, ұзындығы 10 шақырымды құрайтын туристік бағыт пайда болды.

Келесі **«Ақтөбе қаласы – Пригородное ауылы – Түйетөбе ескерткіші – Ақтөбе қаласы»** бағытындағы кешенді жорық.

Жорықтың мақсаты, Ақтөбе маңындағы елді-мекендермен танысу, саяси қуғын-сүргін құрбандарына арналған Түйетөбе ескерткішінің тарихын білу.

Түйетөбе – Ақтөбе қаласы маңында 1937 – 1938 жылдары кеңес өкіметі ұйымдастырған жаппай қуғын-сүргін құрбандары атылған жер.

Пригородный ауылынан солтүстік-шығысқа қарай орналасқан. 1920 – 1940 жылдар аралығында Ақтөбе облысы бойынша 6 мыңдай адам саяси қуғын-сүргінге ұшыраған. Олардың 1 мыңға жуығы ату жазасына кесілген. Бұл құрбандар ішінде ұжымдастыру кезіндегі зорлық-зомбылыққа қарсы шыққан Адай-Табын, Ырғыз көтерілісіне қатысқандар, әр жылдары Ақтөбе өңірінде қызмет еткендер де бар.

Жорық сәуір айына жоспарланды. Осы мезгілге жоспарлаудың тағы бір себебі маршрут өтіп жатқан аймақта қызғалдақ гүлдерінің шығатын маусымы еді. Керекті құрал-жабдықтарды жинап, топты дайындап, жорық бағытын картаға түсіріп, 30.04. күні 24 туристен құралған топ болып саяхатқа аттандық. Маршрут шеңбер бағытта болды. Негізгі бағыт жаяу және Пригородный ауылының маңындағы солтүстік айналма көпірінен басталып Түйетөбе ескерткішіне дейін, сол жерде түскі асқа дамылдап, қайтар жолда сайсаланың флорасы мен фаунасын бақылап, көпірдің қасында аяқталады. Бірақ, бағыттың басталатын және аяқталатын жері Ақтөбе қаласынан алыс болған себепті солтүстік айналма көпіріне дейін автобуспен барып, әрі қарай 15 шақырымнан тұратын маршрутты жаяу бағындырдық.

Тағы бір жорық «Ақтөбе қаласы – Хан моласы мемориалдық кешені – Ақтөбе қаласы»

бағытымен екі күндік экспедиция.

Саяхатқа 150-ге жуық адам қатысты. 15.06. күні 10.00-де Ақтөбе қаласы Батыс 2 ауданындағы «Бопай» балабақшасының қасынан бағытымыз басталды. Бұл тіке бағыттағы маршрут болды және толықтай автокөлік арқылы өтілді. Экспедицияның мақсаты, жаңа туристік маршрут құру және танымдық болды. Хан моласы Әйтеке би ауданындағы Толыбай аулынан 90 шақырым жерде орналасқан. Бастапқы уақытта Ақтөбе – Хромтау бағыты бойынша Шымкент – Самара тас жолымен жүрдік. 4 сағаттың ішінде Әйтеке би ауданының орталығы Темірбек Жүргенов ауылына жеттік (бұрынғы атауы Комсомол). Түскі асқа дамылдауға үзіліс жасадық. Хромтау қаласы мен Жазық, Бөгетсай, Қарабұтақ және т.б. ауылдарды артта қалдырдық.

Ауыл мейрамханасында тамақтанып алып, бағытымызды жалғастырдық. 130 шақырымнан кейін Ақтасты ауылына бұрылды. Тас жолынан түсіп 14 шақырымнан кейін Ақтасты ауылына жеттік. Одан әрі жайдақ жолмен Толыбай ауылына дейін 57 шақырымды құрады. Кешкі 18.00 шамасында Толыбайға келіп, өлкетанушылар мұражайда экскурсия ұйымдастырды. Ауылдан шығып маршрутты жалғастырдық. Өлкейік өзенінің жағасымен 90 шақырымды артта қалдырып Хан моласына жеттік. Бұл жерге әлі ұялы байланыс, электр қуаты, су, газ атаулылар жүргізілмеген. Электр қуаты арнайы әкелінген генератормен қамтамасыз етіліп отырды.

Кешен Әбілқайыр хан кесенесі мен үш бөлікті алып ескерткіштен тұрады. Кесененің биіктігі 15 метрге жуық. Диаметрі - 8,5 метр. Ескерткіштің биіктігі - 25 метр. Әр бөліктің астыңғы жағында «Әбілқайыр хан» деген жазу бар және барлық қазақ руларының таңбалары ойып салынған.

Жер шатыр құрып жатуға ыңғайсыз, тегіс жер табу қиын. Өсіп тұрған тал болмағасын алау жағуға да мүмкіндік жоқ. Дамылдауларды қосқанда маршруттың бір бағытына 11 сағат кетті. Бару мен қайтуды есептесек 22 сағат. Бағыттың жалпы ұзындығы 1100 шақырымды құрайды.

Жүріп өткен туристік бағыттар арқылы қатысушылар өз беттерінше жорықтарға және экспедицияларға шығу мәселесінде ой-өрісін кеңейтіп, туризм техникасы арқылы өзіне-өзі қызмет ету дағдысын қалыптастырып, төзімділікке тәрбиелеп ғана қоймай тұлғаның шығармашылық ойлауын және өз өңіріндегі туризмі дамыған жерлерімен танысуға мүмкіндіктерді пайдаланып, туризм мен өлкетанудың әдістері негізінде тәжірибе жинады.

ЕФИМОВА
Ирина Александровна,
Заведующая ДДК «СЮТур» ДЮЦЭИТ
г. Павлодар, Павлодарская обл.

Я – турист

(из опыта работы детского дворового клуба «СЮТур», Детско-юношеского центра экологии и туризма города Павлодара)

Аннотация

В статье представлен опыт организации туристско - краеведческой работы в организациях дополнительного образования на примере деятельности детского дворового клуба «СЮТур» детско-юношеского центра экологии и туризма.

Аңдатпа

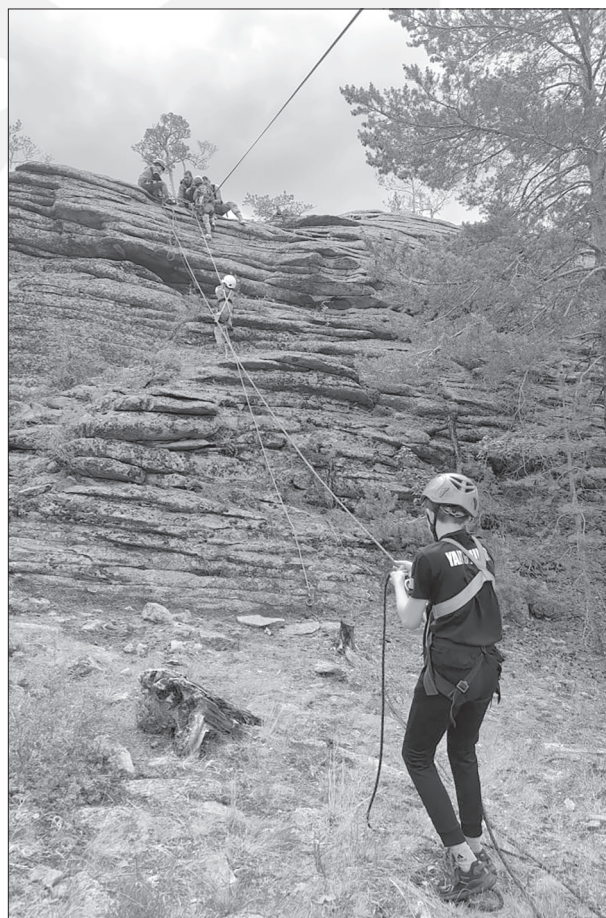
Мақалада балалар - жасөспірімдер экология және туризм орталығының «ЖТС» балалар аула клубының қызметінің туристік-өлкетану жұмыстарын ұйымдастыру тәжірибесі жазылған.

Ключевые слова: туризм, КГКП «Детско-юношеский центр экологии и туризма» Отдела образования города Павлодара, ДДК «СЮТур»

Туризм – это вид спортивной деятельности, которая открывает большие возможности для приобретения многих важных для жизни общеобразовательных и специальных знаний, различных двигательных умений и навыков, способствует укреплению здоровья и разностороннему формированию личности. Это важнейшее средство воспитания, которое благодаря своему многообразию и универсальности открывает широкие возможности для практической подготовки маленького гражданина к большой жизни.

На базе детско-юношеского центра экологии и туризма города Павлодара функционирует детский дворовый клуб «СЮТур», это маленькая станция юных туристов и краеведов, где многообразие форм работы с воспитанниками обеспечивает комплексный характер в обучении, воспитании, оздоровлении и профессиональной ориентации детей.

В ДДК «СЮТур» функционируют 9 туристских клубов. Работа в них проводится по нескольким направлениям туризма: скалолазание, техника и тактика горного и пешеходного туризма, велотуризм, спортивное ориентирование. Обучающие программы, реализуемые на базе

клуба – авторские, рецензируемые, и не имеют аналогов. Это - «Юный ориентировщик», «Спортивный туризм», «Туристское многоборье», «Юниоры», «Пешеходный туризм», «Турист – спасатель», «Туризм – профессия» и многие другие. Реализация данных программ позволяет воспитанникам приобретать умения и навыки в основах туристской подготовки и добиваться отличных результатов. Отличительной чертой нашего клуба является то, что на соревнованиях наши воспитанники выступают как представители города, области, что заставляет их быть ответственными, подтянутыми, дисциплинированными.

Сборная команда туристских клубов – это участники международных соревнований по спелео и горному туризму, чемпионатов республики Казахстан по комбинированному туризму, водному туризму, республиканских соревнований по туристскому многоборью, чемпионатов и турниров республики Казахстан по спортивному ориентированию бегом и на лыжах, республиканского слета экспедиционных туристско-краеведческих отрядов «Менің Отаным - Қазақстан», чемпионатов области по пешеходному туризму, по

туристскому многоборью, кубков области по спортивному ориентированию. Соревнований много... и каждый раз наши воспитанники возвращаются победителями и призерами. Если представить все достижения в цифрах, то только за прошедший учебный год на соревнованиях международного уровня у наших воспитанников 89 призовых мест, из которых, 1 мест – 29, 2 мест – 38, 3 мест – 22. Участвуя в соревнованиях республиканского уровня, копилка достижений наших туристов пополнилась на 364 призовых места. Сборные команды наших туристских клубов на областных мероприятиях завоевали 339 призовых мест, участвуя в мероприятиях городского уровня, нашими воспитанниками завоевано 262 призовых места. Педагогами ДДК «СЮТур» инициировано немало интересных мероприятий, соревнований, на протяжении всего года организуются и проводятся соревнования, в которых участвуют учащиеся и учителя образовательных организаций города и области. С целью популяризации и дальнейшего развития массового туризма, повышения спортивного мастерства юных туристов, выявления сильнейших команд города

ежегодно проводятся: областные мероприятия - Чемпионат Павлодарской области по туристскому многоборью, Чемпионат области по спортивному ориентированию, Областной этап республиканского слета экспедиционных туристско-краеведческих отрядов «Менің Отаным–Қазақстан», Фестиваль бардовской песни «Иртышский перезвон», городские туристские соревнования - Открытый Чемпионат г. Павлодара по туристскому многоборью, Городской этап республиканского слета туристских экспедиционных отрядов «Менің Отаным - Қазақстан», Городские спортивно-туристские соревнования «Папа, мама, я - туристская семья», Городские соревнования по спортивному ориентированию бегом, посвященные памяти Кольцовых, Первенство ДЮЦЭТ по туристскому многоборью.

У туризма необычайная притягательная сила. Только представьте себе... Ночь у костра, песни под гитару, необыкновенно вкусный чай, яркое звездное небо, рюкзак на спине и дорога – горная, извилистая. Наши воспитанники участники походов I, II, III

категорий сложности по Зайлийскому Алатау в районе Северного Тянь-Шаня, по Баянаульским горам Павлодарской области, водных походов по реке Сырдарья, реке Арысь. Во время походов они проходят более 100 километров через перевалы, ущелья, ледники, в брод, вверх, вниз..., учитывая погодные условия и технические возможности, из-за которых иногда приходится менять маршрут. Здесь как раз и необходимо знание команд, и навыки работы со специальным снаряжением. Но трудности никогда не пугали нас, и мы готовы усложнять наши маршруты, но уже в более сложных категорийных походах. Сейчас наши воспитанники сборной команды «Павлодар» выступают на Чемпионате Республика Казахстан по туристскому многоборью - велосипедный туризм и пешеходный туризм, представляя Павлодарскую область. И мы их ждем с высокими победными результатами! А в августе, участников категорийного похода по Северному Тянь-Шаню, ждут горные вершины, завораживающие пейзажи, таинственные легенды и море впечатлений!

КУАНЫШЕВА
Бибигуль Мерекеевна
Бумакөл МББК-нің
музей жетекшісі, ҚББП.
Бөрлі ауд., БҚО

БАЙНИЯЗОВА
Айдана
Бумакөл МББК-нің
8 сынып оқушысы

Қазақтың байырғы уақыт межелері

(ҒЫЛЫМИ ЖОБА)

«Уақыттың қадірі»

(А.Жарылқасын)

*Әдемі сағат таңдайсың,
Көресің ұстап әрқайсын.
Он сағат таңдап алсаңда
Уақытты сатып алмайсың.*

*Ойлама бәрін білем деп,
Шалқып та тасып жүрем деп.
Уақытың - алтын қазынаң
Жұмсауың керек үнемдеп.*

*Жас болып мәңгі жүрмейсің
Мәңгілік өмір сүрмейсің.
Үнемдеп жұмса уақытты
Бітеді ол қашан білмейсің.*

*Тыңдашы тыңда шаршама,
Бір сөзім есте қалсада.
Айтам деп уақыт туралы
Уақытым кетті-ау қаншама...*

Аңдатпа

Мақалада автор қазыналарымыздың бірі - қазақтың халықтық өлшемдеріне, соның ішінде - уақыт межелеріне, уақыт өлшемдерінің маңыздылығына, мәніне тоқталады.

Аннотация

В статье автор обращается к одним из наших сокровищ - казахским народным измерениям, в том числе - временным вехам, т. е. значению, измерений времени.

Кілт сөздері: уақыт, өлшемдер, шаруашылық, күнтізбе, мезгіл, мерзім.

Кіріспе.

Біздің халқымыздың ғасырлар бойы сақталып, бүгінгі күнге дейін жеткен өшпес рухани-этнографиялық мұралары аз емес. Солардың қатарындағы халықтық қазыналарымыздың бірі - қазақтың халықтық өлшемдері. Халық өлшемдерінің негізгі түрлеріне салмақ өлшемі, көлем өлшемі мен мөлшері, ұзындық өлшемі, қашықтық өлшемі, уақыт және мезгіл өлшемдер жатады. Осылардың ішінде біздің тоқтағалы отырған мәселеміз - уақыт межелері, яғни уақыт өлшемдері.

Адамдарда сағат пайда болғаннан бұрын ежелгі бабаларымыз уақытты күн санау немесе Күнді, Айды не Жұлдыздарды бақылау арқылы

өлшеген. Уақыт адамдар өлшеп үйренген алғашқы ұғымдардың бірі.

Адам баласына берілген ең баға жетпес құндылықтардың бірі – уақыт. Қазақ халқы ерте заманда уақыт межелері үшін сағаттың орнына Күнді, Жұлдызды, өздері тіршілік өткен ортаны, айналысқан кәсіптерін пайдаланып, өзіндік болжамдары мен өлшемдерін пайдаланған. Осыған байланысты халықтық уақыт межелері қалыптасып, ол ұғымдар бізге дейін жеткен.

Бұрын ата-бабамыз уақытты белгілі бір оқиғаға немесе шаруашылықтың ыңғайына қарай, не өмір салтымен де белгілеген. Мысалы, «қашан?» деген сұраққа: бие байларда, құс қайтқанда, Асқар үйленгенде, соғым басында, жабағы жүн

қыркымында деген сияқты сөз тіркестерімен жауап берген екен.

Бүгінгі ұсынып отырған жұмысымының негізгі мақсаты да осылайша ата – бабаларымыз өз замандарында қолданылып келген тілімізде жойылуға аз тұрған сөздер мен сөз тіркестеріне, атаулар мен ұғымдарға назар аударту болып табылады.

Жасыратыны жоқ, халық өлшемдері жойылып кетпесе де біз оны қазіргі тілімізде өте сирек қолданамыз. Талай ғасырлардан өтіп, бізге жеткен осындай құндылықтарымыздан біз, бүгінгі бейбіт заманда айырылып қалмауымыз керек. Тіліміздің байлығын сақтап қалу үшін оларды біліп, түсініп, қажетті жерде дұрыс қолдансақ, қазіргі қазақ тіліміздің шұрайлылығы, әдемілігі одан да артады.

Уақыт – мәдениеттің маңызды категориясы. Уақыт өлшемдері ауыз әдебиетіміз бен жазба әдебиетімізде кеңінен қолданыс тапқан. Көркем шығармаларда уақыт, мезгіл, тәулікке қатысты атаулар өте көп. Атап өтетін болсақ: бие сауым, шай қайнатым, ет асым, күн арқан бойы көтерілгенде, ел орынға отырғанда, алагеуімнен, жұма ақшамында, іңір, тал түсте, таңсәріден, бесінде, күншілік, түстік, тал түсте, жазғытұрым, түс ауған соң, намаздыгер, құптан уақыты, алты айшылық жол, кештік, шаршы түс, қызыл іңір, намазшам, күзден, сәскеден, ертеңнен, жылдық, айлық, қара киік жылы, таң атысымен, күн батқанша, күндіз, күзгітұрым, қыс, жаз, бүгін, ертелі-кеш, жазы-қысы, биыл, екіндіде, былтыр, шілдеде, күндіз-түні, дүйсенбі, ақшам, қыркүйек, қараша, сиыр жылы, түс, т.б. сөздер мен сөз тіркестерін жиі кездестіреміз. Осы уақыт өлшемдері қазір фразеологиялық тіркестер ретінде қалыптасып кеткен.

Негізгі бөлімі

1.1 Халықтық уақыт өлшемдері.

Халық өзінің тіршілік ету бағытына қарай әр түрлі құбылыстар мен шаруашылық және басқа да түрлі іс-әрекеттердің белгілі бір мезгілде басталуын уақыт өлшемі ретінде пайдаланған. Осыдан қазақ тіліне мезгілдік мағыналарды білдіретін, тәулік мерзімдерін аңғартатын көп сөздер ене бастаған. Атап өтсек: бие сауым, ет пісірім, шай қайнатым, тал түсте, таң сәріде, ел орынға отырарда, бозторғай шырылдағанда, екінді мен ақшамның арасында, т.б.

Халық уақытты анықтауда өзіндік бай тәжірбие жинақтап, оны қолданудың сәті мен жолдарын және соған лайықты сөз өрнектерін де таба білді. Жылды, тоқсанды, айды, аптаны, тәулікті бөлудің шаруашылыққа сай реті мен ыңғайын да

орайластыра келтіре білді.

Халықтық уақыт өлшемдерін мезгіл өлшемдері және мерзім өлшемдері деп екі үлкен топқа бөліп қарастырғанымыз дұрыс.

Мезгіл-уақытты, болып жатқан сәтті айқындап, сол уақыттың атауын береді. Мысалы: көктем, жаз, күз, қыс, жазғытұрым, елең-алаң, түс, кеш, түн, түн ортасы, таң, т.б. уақыт атауларын мезгіл өлшемдеріне жатқыза аламыз.

Мерзім – уақыттың, мезгілдің шамасы мен ұзақтығын білдіреді: бір сәт, қас қағым, ә дегенше, көзді ашып жұмғанша (1 сек.);

сүт пісірім, шай қайнатым (5-10 мин.);

бие сауым (1,5 сағат),

ет пісірім (2,5 – 3 сағат),

жарты күн, бір түн (тәуліктік, 24 сағат),

апта, бір жұма (7 күн), ай (30 – 31 күн),

тоқсан (3 ай), жыл (365 күн немесе 12 ай),

ғасыр (100 жыл) т.б. мерзім өлшемдері болады.

Адамның жасына қатысты атауларды да мерзім өлшемдеріне жатқызамыз.

Мысалы, адамның өмірі жас (1 жыл) және мүшелмен (12 жас) есептеліп,

бір мүшел (13 жас) - балалық мүшел,

екі мүшел (25 жас) – ер жету мүшелі,

үш мүшел (37 жас) – жігіттік мүшел,

төрт мүшел (49 жас) – орташа жас мүшелі,

бесінші мүшел (61 жас) – ақсақалдық мүшел,

алтыншы мүшел (73 жас) – қартаң тартқан

мүшел,

жетінші мүшел (85 жас) – кәрілік мүшел,

сегізінші мүшел (97 жас) – қалжыру мүшел,

тоғызыншы мүшел (109 жас) – шөпшек сүю мүшелі,

оныншы мүшел (121 жас) – немен сүю мүшелі, т.с.с. болып аталады.

Мерзім өлшеміне күн, ай аттары да жатады. Уақыт мезгілдерін анықтауда және оның жиіліктерін жіктеп, айыруда халық теңеулері мен өлшемдері әрі қызық, әрі анық, әрі түрге де өте бай.

Мысалы: елең-алаң, құланиек, таң сәрі, құлқын сәрі, таң бозара, алакеуім, таң біліне, таң ата, күн шыға, күн қызара, күн қыза, күн көтеріле, күн арқан бойы көтеріле, түске жақын, тал түс, шаңқай түс, талма түс, сәске түс, түс ауа, түс қайта, бесін, екінді, кеш, көлеңке бас ұзара, күн бата, ымырт, ақшам (намазшам), ақшам жамырай, бейуақыт, қас қарая, түн қараңғысы, ай туа, жұлдыз сөне, т.б. Бұл қолданыстар тек уақыт шамасы ғана емес, сонымен бірге халқымыздың таным-түсінік, ой, тіл қабілетінің жоғары тұрғанын да дәлелдеп береді. Мезгілді қазақтар күндіз көлеңкеге, түнде

жұлдызға қарап та анықтаған.

Енді күн мезгілдеріне қатысты уақыт межелерін жеке қарастырайық.

Түн – тәуліктің кештен таңертеңгі уақытқа дейінгі аралығы. Бірақ осы аралықтың өзін бабаларымыз іштей аралық мезгілдерге бөліп, әр қайсысына атау берген. Мысалы, іңір – күн батып, қас қарайған мезгіл. Қызыл іңір – қас қарайған мезгіл. Жарым түн (түн жарымы) – түннің ортасы. Сондай-ақ, екі кештің арасы, ымырт, алағөбеде, ел орынға отыра, көз байлана, қас қарая, ымырт жабыла, апақ-сапақта, іңірде, жеті қараңғы түнде, қас қарайған кезде, т.б. мезгіл атаулары да бар.

Күн сөзінен тарқаған уақыт өлшемдері күнұзын, аттан да түспей, бүгін, күні бойы, күндіз, күн бата, күн шығарда т.б. болып жалғасады.

Кешкі уақытты қазақ халқы мынадай мерзім атауларымен білдірген: кешқұрым, ымырт, апақ-сапақ, кешкі ала көлеңке, кештен кейін, кешке шейін, кешке жақын, қоңыр кеш т.б.

Түс сөзінен жасалған уақыт өлшемдерінен түс ауа, тал түс, шаңқай түс, түстен кейін, түске шейін, түс кезінде, түске жақын, т.б. атауға болады.

Күн көкжиектен көтерілген мезгіл атауларына тоқталсақ, халқымыз бұл мезгілді сәске деп атайды. Сонымен қатар, осы сәске сөзімен қатысты уақытты нақтылау мақсатында жұмсалатын тіркестер бар. Мысалы, сиыр сәске – күн арқан бойы көтерілген кез, сәске түс – түске жақындаған мезгіл, сағат 12 шамасы, ұлы сәске – тал түске жақындаған мезгіл.

Бір тәуліктің өзін күннің көтерілуіне байланысты бірнеше уақытқа бөліп, межелеген. Мысалы:

Таң алдында, таңға жақын, таң біліне, таңның шеті сөгілгенде, таң рауандағанда т.б.

Күн шыға, күн көтеріле, күн іргеге түскенде, күн арқан бойы көтерілгенде, күн құрық бойы көтерілгенде, түн ауа, түн ортасында, түн ортасы ауғанда т.б. мысалдарды көптеп келтіруге болады. Бірақ бұл уақыт межелерін біз қазір қолдана бермейміз. Себебі, біздің ғасырымыз нақты уақыт ғасыры.

Қазақ тілінде кездесетін халықтық уақыт өлшемдерінің бірқатары ислам дініне қатысты. Нақтысын айтсақ, мұсылмандықтың бес парызының бірі намаз уақытымен байланысты аталады. Мысалы, қазақ тілінде «бесін» сөзімен тіркескен уақыт межелері бар. Бесін нені білдіреді? Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде: «Бесін:

- 1) түс ауып, күн еңкейген кез.
- 2) түстен кейін оқылатын намаз түрі» деп көрсетілген.

Тіліміздегі ұлы бесін деген уақыт өлшемі – бесін

намазын оқитын кез, түс ауған шақты білдірсе, кіші бесін – ұлы бесін мен намаздыгер арасындағы мезгілді, ал құлама бесін – күн еңкейген кезді білдіреді. Ал екінді деп түс ауып, күн батуға жақындаған мезгіл, бесін мен ақшам арасын айтса, намаздыгер шақ – күннің еңкейіп, ұясына кіруге таянған кезі. Ал ақшам – күн ұясына бата бастаған мезгіл.

Сонымен халқымыз уақыт межесін анықтап, мезгіл, мерзім, уақыт көрсеткіштерін ерте кезден атай бастаған және бұл уақыт межелерін өзінің ашық аспан астындағы ең далада кешкен тұрмыс-тіршілігімен тығыз байланыста алғаны көрінеді.

Сағат болмаған ескі заманда да ата-балаларымыздың уақытты секундқа дейін дәл анықтап беретін бай тәжірибесі болғанын көруге болады. Түркі халықтары, оның ішінде қазақ халқы бағыт пен тұсты анықтауда, уақыт мөлшерін дәл белгілеуде өлшемдік мағынадағы мағыналы сөздер мен сөз тіркестерін шебер де ұтымды қолданған. Тал түсте, яғни күн шақырайып төбеге түскен кезде малды суатқа қойған не көлеңкеге иірген. Таң ата малды өргізген. Күн ұясына кірер кезде малды қораға қарай беттеткен.

Тарих тұрғысынан ел санасына сіңіп қалған тарихи дәуірді немесе есте қалған оқиғаларды білдіретін уақыт өлшемдері көңіл аударарлық. Мысалы: «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұламада», «Арқада Сағынайдың асы болғанда», «Абылайды хан көтергенде», «Тәуке хан тұсында», «Асқар үйленерде», «Ораз отау үйге шыққанда», «Бөгенбай батырға ас бергенде», «баланың қарын шашын алғанда» т.б.

Табиғатпен, табиғат құбылыстарымен байланысып жататын өлшемдер де баршылық: ай туғанда, алғаш қар жауғанда, жер көктегенде, күн арқан бойы көтерілгенде, жұлдыздар өшкенде, күн батарда, күн көтерілгенде, күн еңкейгенде, күн ұясына батқанда, күн күркірегенде, күн төбеге келгенде, қансонарда, қырау түскенде, таң бозарып атқанда, шөп сарғайғанда, жыл құсы қайтқанда, таң сәріде, елең-аланда болып келеді.

1.2. Шаруашылыққа қатысты уақыт өлшемдері

Барлығымыз тәулік мезгілін шамамен анықтай аламыз. Бұрынғының адамдары күн мен түнді жұлдыздардың, оттың, су мен көлеңкенің көмегімен өлшеу тәсілдерін тапқан. Көптеген халықтық уақыт өлшемдері мал шаруашылығымен байланысты болып келеді.

Бие сауым «биені сауғанда өтетін минуттың шамасын білдіреді, шамамен 30-35 минуттық уақыт»;

Сиыр сауым «сиырды сауып біткенге дейінгі уақыт шамамен 15-20 минут, мал өргенде «таң ертең малдарды өріске айдайтын уақыт» деген өлшемдер этнос тілінде қалыптасқан.

Көшпелі ел аспан әлеміндегі денелерінің әрбір қимыл-қозғалысын жақсы білген. Сол арқылы тәулік бойындағы таң, күн, түн мезгілдерін айнытпай, дәл және болжамды шамамен ажыратып отырған. Ғалым Ақселеу Сейдімбеков «Көшпелі қазақ экологиялық ситуацияларды да уақыт межесі етуге айрықша жүйрік болған» - дей келе, өз ойына дәлел ретінде уақытқа қатысты мынадай тіркестерді атап көрсетеді: «Айдың үш жаңасында», «Үркер көтеріле», «Шолпан жұлдызы туа», «Айдың бес тоғызында», «Сүмбіле туа», «Күн алғаш күркіреген соң», «Қар бір жауғанда» т.с.с

Ауа райын болжау әдісін бүгінгі күнгі әрбір жеке қожалық иелері біліп алса, өзінің малын да, егінін де және басқадай жеміс-жидек өнімдерін де, табиғаттың тілсіз жауынан алдын ала аман сақтап қала бермек.

Үш бунақ. Қазақтарда және тағы да басқа түркілерде бір жылды үшке бөліп қарастырумен туындаған уақыт ұғымы. Сонымен қатар, шаруашылыққа байланысты туындаған уақыт ұғымы. Есепшілер шаруашылықты ауа-райымен сабақтастырып жүргізу үшін бір жылды 120 күннен тұратын үш бунаққа бөлген. Үш бунақтың алғашқысы бас бунақты шаруалардың тілінде қара қатқак деп те атайды. Орта бунақта шөп қуаты басына шығады. Аяқ бунақ қазанның тоғызынан ақпанның тоғызына дейінгі уақыт. Малшылар бұл мерзімде «күйек шешіп», жылқыны тебінге түсіреді.

Бес қонақ. Жаз бен күз мезгілі арасында болатын ызғырық, суық күн. Бес қонақ күрделі атауы тоғау есебіне байланысты:

бірінші қонақ 31 наурызда, қазіргі күнтізбе бойынша 21 сәуір – көктем мейрамы, еңбек мерекесі;

екінші қонақ 31 мамыр, қазіргі 22 маусым-жаз мерекесі;

үшінші қонақ 31 маусым, қазіргі 22 шілде – ақын, өнер, парасат күні;

төртінші қонақ 31 шілде, қазіргі 22 тамыз – тіл мерекесі және ұлттық дәстүр күні;

бесінші қонақ 31 тамыз, қазіргі 22 қыркүйек – күз мейрамы, сабантой

Тіліміздегі уақыт өлшемдерінің енді бір тобы - жылқыға қатысты уақыт өлшемдері. Мысалы: бие байлар кезде, биенің бас сауымында, бие ағытарда, бие сауым уақыт.

Көшпенділердің уақыт туралы көзқарасы оның өмір сүрген ортасымен, тұрмыс-тіршілігімен тығыз байланысты болған. Тіпті, уақытқа қойған аттары мен әр мезгілді атауының өзі алдындағы малымен, қанжығасындағы арқанымен ұштасып жатады.

Шаруашылық ерекшелігіне байланысты қалыптасқан уақыт ұғымын білдіретін тұрақты сөз тіркестерінен: аттың жалы, түйенің қомы, сиыр сәске, бие сауым уақыт, сүт пісірім уақыт, қой қоралап ел орынға отырған уақыт, мал өріске шыққанда, мал төлдеген кезде, қошқарға күйек байлаған кезде, мал өрістен қайтқанда болып келеді.

Көшпелі қазақ халқы жаз жайлауда, күз күзекте, қыс қыстауда бірден-бірге көшіп-қонып жүргенде уақыт мерзіміне қатысты, сол уақыттың тұрмыс-тіршілігіне лайық өз өлшемдері болған. Мәселен, ол замандарда секунд, минут, сағат, күн, ай, жыл деген ұғым атауы болмағанымен, оларды дене мүшелері және тағы басқа өлшем бірліктері арқылы шамалап, болжай білген. Мысалы, секунд ұғымын былай деп шамалап айтқан: қас қағым, көзді ашып жұмғанша, қас пен көздің арасында т.б. деген дене мүшелерінің қимыл-қозғалысы арқылы секунд ұғымын айнытпай дәл білдірсе, минутты білдіретін өлшемнің орнына «сүт пісірім» (яғни сүт піскенше өтетін уақытты айтады) деген немесе «ет пісірім; ет қайнатым; ет асым; ас пісірім», «шай қайнатым» деген минут пен сағатты білдіретін фразеологиялық тіркестерге айналған тілдік бірліктерді қолдану арқылы өлшем атауларын бейнелеген.

Философ-ғалым М.Орынбеков ежелгі қазақтар үшін уақыт ұғымы алғашқыда күн мен түн ауысуын сезіну, аңшылық мерзімін түсінумен байланысты болғандығын, сонымен қатар, олар үшін жыл, кезең, уақыт ұғымдарының мәні болмағандығын айтады.

Халық өлшемдері – ұлт мәдениеті мен этнографиясының қызықты салаларының бірі болып саналады. «Халық айтса, қалып айтпайды» дегендей халық өлшемі анық өлшем десек, қателеспейміз. Өйткені оны ата-бабаларымыз бірнеше ғасырлар бойы қолданып және сол арқылы өлшем негіздерін жасаған.

1.3. Даналық бұрышы

Мақал-мәтел ата-бабамыздан қалған өшпес мұра. Көлемі жағынан шағын болғанымен, уақыт өткен сайын мағынасы тереңдеп, құны артып, қымбат қазынаға айналып келеді.

Уақыт өлшемдеріне байланысты шешендік сөздер

- Еңбек ету үшін уақыт тап, бұл - табыс кілті.
- Ойлану үшін уақыт тап, бұл - күш-жігер бастауы.
- Ойын үшін уақыт тап, бұл - жастық құпиясы.
- Оқу үшін уақыт тап, бұл - білім негізі.
- Достық үшін уақыт тап, бұл - бақыттың шарты.
- Армандау үшін уақыт тап, бұл - жұлдыздарға барар жол.
- Махаббат үшін уақыт тап, бұл - өмірдің қуанышы.
- Көңіл көтеру үшін уақыт тап, бұл - жанның әуені.

Уақыт өлшемдеріне байланысты мақал-мәтелдер: «Уақыт тас екеш тасты да тоздырады», «Әр нәрсе уақытымен қызықты», «Өткен күнді қуып жетпессің», «Уақытты бағалай біл!», «Адамды заманы билейді», «Уақыт керуеніне бөгет жоқ», «Жасы бір құрдас емес, заманы бір құрдас», «Уақыттың бос өткені - өмірдің бос кеткені». Даналық жасқа байланысты емес. Елдің бәріне ортақ бір-ақ күнтізбе бар. Барлық адамға берілетіні - тәулігіне 24 сағат.

Қорытындылай келе айтарымыз, еліміздің әрбір парасатты азаматы, ең алдымен, өз халқының салт-дәстүрін, әдеп-ғұрпын, тарихын білу – басты мақсат. Қазақтың байырғы уақыт өлшемдері – ұлт дүниетанымын жеткізетін құрал. Бұдан ата-бабамыздың бойындағы ерекше қасиеттерін, тапқырлығын, тұрмыс-тіршілігін көреміз.

Халқымыз уақыттың көз ілеспес жылдамдығын, оны босқа өткізіп, өмірді өксітпеуді, алтын мезетті пайдалы іске арнауды «Уақыт – білгенге қазына, білмегенге – быламық», «Уақыт алтыннан қымбат» және «Ерте тұрған әйелдің бір ісі артық, ерте тұрған ердің ырысы артық» деген сияқты көптеген мақал-мәтелдері арқылы білдірумен қатар, уақытты өлшеп, онымен санасып, оның ұзақтығы мен шегін білдіру үшін ертеден-ақ уақыт межелерін өзінің тіршілік сипатына қарай сан түрлі атаулармен белгілеген. Ол атаулар ғасырлар қойнауынан бізге дейін жетіп, халқымыздың рухани-мәдени құндылығына айналып отыр. Қазақтың халықтық уақыт өлшемдері өте бай. Олар тек халықтық мезгіл, мерзім атауларын білдіріп қана қоймай, сонымен қатар халықтың дүниетанымын, таным-түсінігін, өмірлік тәжірибесін, ұлттық ділін, көзқарасын, тапқырлық және байқампаздық сияқты ерекше қасиеттерін де айрықша аңғартады.

«Уақыт алтыннан да қымбат» деп қараған ата-бабаларымыз қазіргідей ұялы телефон, теледидар, тіпті қарапайым сағат болмаған кездің өзінде өз уақытын қадірлеп, бағалай білген.

Адам баласына уақыт бағалы, қымбат дүние.

Уақыттан ұтылған өмірде де көп нәрседен ұтылады. Уақытты қадірлемеу, бағаламау өмірді бос өткізгенмен бірдей. Әбу Керим әл-Әбди: «Ей, адамзат баласы, сенің өмірінде уақыттан асқан құнды нәрсе жоқ» дейді.

Бүгінгі күні уақытты өлтіретін «жаулар» көбейді. Солардың негізгілері менің ойымызша мыналар:

- теледидар көру, не интернетте отыру, WhatsApp-та отыратындар да өте көп деуге болады;
- телефонмен көп бос сөйлесу;
- көп ұйықтау;
- бостан бос қыдыру.

Уақыттың нағыз жауларына мән берейік!

Уақыт, шынымен де, адамда бар нәрселердің ең қымбаты. Хасан әл Басри: «Ей, адам баласы! Сен топталған күндерден тұрасың. Бір күнің кетсе, сенің бір бөлігің кетті», дейді. Яғни, адам өмірі - уақыттың жиынтығы. Адам уақытпен санасуы керек, уақытты өзіне бағындырып, басқара алмаса да, жоспар құру арқылы оны өз пайдасына қарай меңгеріп, реттеп отыруы керек.

Менің зерттеуім бойынша 63 жыл өмір сүрген адам: күніне 8 сағат жұмыс істесе, оның өмірінің 21 жылы жұмыс істеуге кетеді екен. Тәулігіне 8 сағат ұйықтаса, тағы бір 21 жылы ұйқыға кетеді. 6 жылы тамақ ішуге, 5 жылы сапарларға шығуға, 1 жылы телефонмен сөйлесуге кететін көрінеді. Бір тал темекі шегуге 6 минут уақыт бөліп, бір күнде 10 тал темекі шексеңіз, 60 минут яғни, 1 сағат уақытыңыз кетеді.

Біз өз уақытымызбен де, басқалардың уақытымен де санаса бермейміз. Мысалы, шақырылған жерге 2-3 сағат кешігіп келеміз, бір шаруаны уақытылы бітірмей, бірер аптаға созып жүріп аламыз. Келтірілген мәліметтерден өзімізге дұрыс қорытынды шығарайық!

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Кейкин Ж. Қазақы атаулар мен байлаулар. – Алматы: Өлке, 2000. – 256 бет.
2. Қайдар Ә.Т. Қазақ тілінің өзекті мәселелері: Актуальный вопросы казахского языка. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 304 б.
3. Манкеева Ж.А. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. – Алматы: Жібек жолы, 2008. – 356 б.
4. Орынбеков М.С. Ежелгі халықтың дүниетанымы. – Алматы: Ғылым, 1998. - 126 б.
5. Сейдімбеков А. Қазақ әлемі. Этномәдени пайымдау. Оқу құралы. Алматы: Санат, 1997. – 464 б.
6. Уәлиев Н. Сөз мәдениеті. - Алматы: Мектеп, 1984. - 107 б.
7. Ғаламтор жүйесі: kk.wikipedia.org

Военная экспозиция мемориального музея М. Шолохова

МУРЗИНА

Алина Игоревна

экскурсовод мемориального

музея М. Шолохова,

с.Дарьинское, район Байтерек, ЗКО

Аннотация

В статье рассказывается о военной экспозиции Мемориального музея М. Шолохова. Экспонаты в этой экспозиции будут подробно рассмотрены и описаны жизни, подвиги людей того времени. Автор резюмирует, что информацию можно активно использовать в воспитательной работе и военно-патриотическом воспитании молодежи.

Аңдатпа

Мақалада М.Шолохов мемориалдық мұражайының әскери экспозициясы туралы айтылады. Экспозициядағы жәдігерлер жан-жақты қарастырылып, сол кездегі адамдардың өмірі, ерліктері суреттеледі. Автор жастарды тәрбие жұмысында және әскери-патриоттық тәрбиеде ақпаратты белсенді пайдалануға болады деп қорытындылайды.

Ключевые слова: мемориальный музей М. Шолохова, военная экспозиция, Великая Отечественная война, приуральцы.

82 года прошло с того дня, как началась Великая Отечественная война. Казахстан оказался убежищем для множества эвакуированных писателей, деятелей искусства, ученых, академиков и т. д. В наше село Дарьинское в июле 1942 года из станицы Вешенской (Ростовская область, РФ) в эвакуацию приехала семья знаменитого писателя Михаила Александровича Шолохова. Сам писатель здесь постоянно не жил, так как с первых дней был на фронте. Полковник Шолохов служил военным корреспондентом Совинформбюро, газет «Правда» и «Красная звезда», участвовал в боях под Смоленском, на Волге, прошел фронтовыми дорогами до границы с Германией, был под Кенигсбергом. Приезжал в Дарьинское на побывку. Здесь же он работал над главами романа «Они сражались за Родину», которые в мае - ноябре 1943 года были опубликованы в газете «Правда». В ноябре 1943 года Шолоховы покинули с. Дарьинское.

За это время М. А. Шолохов полюбил Приуралье. И приезжал сюда неоднократно уже после войны.

Сейчас в доме, где в эвакуации жила семья находится мемориальный музей М. Шолохова. Он был открыт еще при жизни писателя в сентябре 1979 года. «Наш музей – сосредоточие всего, что связано с пребыванием этого великого человека на нашей земле», - неоднократно говорила Ольга Андреевна Чеканова, которая с 2007 по 2019 гг. была директором музея.

Я бы хотела познакомить читателей с военной экспозицией музея. Она начинается со двора музея, где на постаменте стоит четырехколесный свидетель блокады Ленинграда. Это ГАЗ – АА, но так официально эти автомобили никто и никогда не называл. «Полуторка» - легендарная машина войны, а для Ленинграда – еще и символ жизни. Только за один 1941-й год по Дороге жизни на этих «полуторках» было наезжено 40 миллионов километров непрерывных рейсов. В общей сложности по ледовой трассе было эвакуировано 738 тысяч человек, перевезено более 575 тысяч тонн грузов. Для обороны города было переброшено в Ленинград 300 тысяч советских

солдат. Данную «полуторку» своим ходом пригнал к музею участник войны, наш земляк Павел Галактионович Горшков.

Далее экскурсанты переходят в мемориальную часть музея к картине московского художника Ивана Язева «Шолохов в селе Дарьинское», которая отражает момент приезда Михаила Александровича к семье и знакомятся с историей эвакуации семьи писателя в наше село. На картине помимо семьи изображен мальчик – дарьинец Жубан Ерубавич Тагберлиев – друг сына Шолохова, Александра. Его воспоминания, а также воспоминания простых дарьинцев, которые виделись, беседовали с писателем есть в экспозиции музея. В своих воспоминаниях они отмечают такие черты Шолохова, как простоту, общительность и уникальную память. Воспоминания висят около входа в кабинет, где продолжается экскурсия. Здесь каждый экспонат несет частичку тех времен. В кабинете посетители могут увидеть печатную машинку «Олимпия», телефонный аппарат того времени, письменный прибор, керосиновую лампу, газету «Комсомольская правда» за октябрь 1943 года, множество фотографий, его книги: роман «Тихий Дон» и первый том романа «Поднятая целина», которые были написаны еще до войны. Также в кабинете экспонируется копия аттестата Светланы Михайловны, дочери писателя, которая окончила с отличием 10 класс нашей Дарьинской школы. Из личных вещей Шолохова-

стакан с подстаканником и двуствольное ружье. Так как Михаил Александрович был заядлым охотником и рыбаком. За то, что в военные годы его семья выжила, Михаил Шолохов всегда благодарил казахстанцев. В 1978 году через своего друга, нашего земляка, писателя Николая Федоровича Корсунова он передал музею книгу «Тихого Дона» с дарственной надписью, где Шолохов поблагодарил дарьинцев за приют и гостеприимство, оказанный его семье во время войны. Эта книга занимает почетное место среди экспонатов в нашем музее.

Из мемориальной части мы переходим в следующий зал, который носит название «Они сражались за Родину». Здесь экскурсовод рассказывает о том, что более 20 миллионов советских людей отдали жизнь за свободу Родины. В их числе 1447 приуральцев, то есть каждый седьмой земляк, ушедший на фронт. За годы Великой Отечественной войны звание Героя Советского Союза получили четверо наших земляков - это Касим Шабанович Ахмиров, Иван Андреевич Мордасов, Григорий Иванович Чумаев и Павел Степанович Садомсков. Их портреты, написанные художником Сергеем Дорофеевым, можно увидеть в этом зале. Здесь же полная информация, фотографии, портреты, медали, наградные книжки, благодарственные грамоты, письма с фронта, извещения о смерти (похоронки) и личные вещи солдат, которые внесли весомый вклад в приближение победы: это Александр

Григорьевич Качурин, Михаил Иванович Ксенофонтов, Рахимжан Нугманович Укасов, Борис Владимирович Гершман и т.д.

Одним из самых интересных экспонатов считается портрет Р. Н. Укасова, который был написан углем на танковом брезенте. Неизвестный художник изобразил его в День Победы. Рахимжан Нугманович шофер со знаменитой ладожской ледовой трассы – «Дорога жизни», которая связывала блокадный Ленинград со страной. Автомобильное движение по ледовой дороге из окруженного фашистами Ленинграда открылось 22 ноября 1941 года. На машинах доставлялись продукты, боеприпасы, медикаменты и т.д. По воспоминаниям Р. Н. Укасова он с точностью до метра мог обрисовать свою дорогу по Ладоге-каждую выбоину, трещину на льду, коварные промоины и полыньи. Все тридцать три километра от Кабон до Кокарева. А все потому, что проехал по этому пути за две блокадные зимы сотни и сотни раз, делая по три – четыре рейса в день, вместо положенных двух. Особенно запомнился Рахимжану Нугмановичу последний рейс, когда его поставили во главе колонны. Это была весна, начинало таять и по верху льда пошла вода. «Я сначала и не придавал этому значения. Стали меня инструктировать подробно как ехать. Не пойму что-то, говорят: «через каждый километр на табуретках стоят солдаты с флажками-ехать нужно на них, не сворачивать, дверь машины держать открытой, если что-то не так – прыгать из кабины». Поехал...Дай, думаю, посмотрю не отстали ли идущие сзади. Глянь, а за мной ни души! Тогда только до меня дошло, и

я похолодел весь: меня ведь выслали одного, на пробу, сказать, почти по безнадежному льду. Мол, проедет – пошлем других, нет-потеряем одну машину, зато остальные будут целы» - рассказывал Р.Н. Укасов. И он проехал. Уже после всего этого зашел в помещение на берегу, где им оформляли документы и увидел там офицера, который бранился с кем-то по радиации. Тот увидел его и стал кричать: «Да успокойся, капитан, вот он, лучший твой водитель, живой приехал». Оказывается, это его комроты Степан Лыско волновался и ругался, что без его ведома послали Рахимжана Нугмановича на верную смерть. Так и остались все на том берегу, потом пароходом переправлялись, потому что Р. Н. Укасов проверил на себе, что это опасно. Автомобиль «ЗИС -5» на котором работал ефрейтор Укасов стал памятником всем водителям дедовой трассы в музее «Дорога жизни» в Ленинградской области. Рахимжан Нугманович после войны вернулся в Приуральный район, прожил долгую и счастливую жизнь, вырастил трех сыновей и трех дочерей, воспитал внуков. И хотя ветерана уже давно нет с нами, им сегодня гордятся западноказахстанцы.

Следующие экспонаты-портреты Гершман Бориса Владимировича и Людмилы Васильевны неизменно притягивают внимание посетителей и рассказывают об уникальной судьбе двух человек, которые познакомились на фронте 10 января 1943 года в день двадцатилетия Бориса Владимировича. И эта встреча оказалась судьбоносной. И вновь художник, к сожалению, неизвестен. Мы знаем лишь одно – он был пленным немцем. Б. В. Гершман ушел на фронт добровольцем из г.

Новосокольники Псковской области в начале 1942 года. До этого учился на курсах АИР (артиллерийской инструментальной разведки). Начал войну сержантом на Северном Кавказе. По воспоминаниям Бориса Владимировича дрались они за каждый метр земли. В одном из боев его тяжело ранило, и он попал в военно-полевой госпиталь за городом Речица (Белоруссия). Именно там он познакомился с медсестрой Людмилой Решенской, которая станет его счастливой судьбой на всю оставшуюся жизнь. Они сразу понравились друг другу. Подружились, но война их разлучила. А «наша Люда», так её называли раненые, в это время в составе военно – полевого госпиталя, кочевала по фронтам и тоже вдоволь нагляделась на горе, страдания, кровь и слёзы. Во второй раз судьба свела их в г. Познань (Польша) в 1944 году, где и были написаны эти портреты пленным немцем. А потом вновь война разлучила их. Людмила Васильевна победу встретила в Германии, после демобилизации уехала в родной город Уральск. Уже после войны в 1947 году Борис Владимирович нашел Людмилу Васильевну в ее родном городе, где они и поженились. Борис Владимирович работал в областном финансовом отделе, а Людмила в детском саду. После нового назначения Б. В. Гершмана, они переехали в с. Дарьинское. Борис Владимирович возглавил районный финотдел, а Людмила Васильевна – в санэпидстанции. Здесь и осели, родили троих детей – двух сыновей и дочь.

Теперь мы понимаем, что не только мужчины, но и женщины участвовали в военных операциях. Воевали женщины-снайперы, разведчики, зенитчицы, радистки и медсестры. Это наши землячки: Татьяна Ивановна Макиевская, Антонина Павловна Щучкина, Надежда Анатольевна

Стеганцова, Евгения Карповна Царькова, Зинаида Александровна Митрофанова и .т. д. Никого из них уже нет в живых, но их фотографии бережно хранятся в нашем музее. Совсем недавно на 100-ом году жизни не стало Т. И. Макиевской. Это был последний ветеран в нашем сельском округе. Она с первого дня работала медсестрой в клинике г. Львова. После взятия немцами Львова в госпиталях-Иваново-Франковска, Киева. В конце октября 1941 г была откомандирована в санитарный поезд для отправки раненых в тыл. Маршрут Харьков-Сибирь и обратно. Поток раненых был большой. Приходилось работать по двое-трое суток без сна и отдыха.

И таких историй не счесть. Великая Отечественная война явила множество примеров массового героизма и храбрости советских солдат.

Ежегодно 22 июня по всей стране зажигают символическую свечу памяти в знак того, что братские республики помнят, какой ценой досталась Победа и сколько жизней отдано за нее. Мемориальный музей М. Шолохова не исключение. Каждый год мы проводим памятные мероприятия, чтобы будущее поколение помнило об этих днях. И мне хотелось бы завершить свой рассказ строчками из «Послевоенной песни» Р. Рождественского:

«Будем жить, встречать рассветы,
Верить и любить.
Только не забыть бы это,
Лишь бы не забыть!»

Список литературы:

1. Абдрахманов Т. А. «Солдат из Приуралья». Уральск: «Полиграфсервис», 2018. – 360с.
2. Фондовые материалы мемориального музея-отдела М. Шолохова в с. Дарьинское.

КУЗЬМИНА
Людмила Валентиновна
ПДО СЮТ,
Бурлинский р-н, ЗКО

КРИВОБОКОВА Ольга
Ученица 11 класса,
Пугачевской СОШ
Бурлинский р-н, ЗКО

Геолого-экологические тропы ЮНЫХ ГЕОЛОГОВ

Аннотация

Геология – это целое семейство родственных наук о строении, вещественном составе и истории формирования Земли. В это семейство входят геология, тектоника, минералогия, петрография, палеонтология, геофизика, геохимия и другие отрасли знания. Современный лик Земли невозможно объяснить, не опираясь на геологическую основу.

Важным элементом в работе геологического кружка являются геологические экскурсии и экспедиции, проводимые на местности. Экскурсии и практические работы строятся на изучении, накоплении и использовании краеведческого материала. На экскурсиях учащиеся знакомятся с профессиями ландшафтоведа и геолога, почвоведа и геоботаника и топографа, палеонтолога и эколога знакомятся с различными рабочими профессиями. 2021 года юные геологи и экологи нашей школы приняли участие в геолого-экологической экспедиции по маршруту «с. Пугачево – Акбулакский с/о: балка Талсай – карьер ПГС «Красная горка» - карьер ПГС «Старый» - «Водонапорная башня» с. Акбулак - «Соляной купол»– с. Пугачево)».

Аңдатпа

Геология - бұл Жердің құрылымы, материалдық құрамы және қалыптасу тарихы туралы байланысты ғылымдардың тұтас туыстық жиынтығы. Бұл туыстық жиынтыққа геология, тектоника, минералогия, петрография, палеонтология, геофизика, геохимия және басқа да білім салалары кіреді. Жердің қазіргі келбетін геологиялық негізге сүйенбей түсіндіру мүмкін емес. Геологиялық үйірме жұмысының маңызды элементі жергілікті жерде өткізілетін геологиялық экскурсиялар мен экспедициялар болып табылады. Экскурсиялар мен практикалық жұмыстар құрылымы өлкетану материалын зерттеуге, жинақтауға және пайдалануға бағытталған. Экскурсияларда оқушылар ландшафт, геолог, топырақтанушы, геоботаник, топограф, палеонтолог және эколог мамандықтарымен танысады.

2021 жылы мектебіміздің жас геологтары мен экологтары «Пугачево ауылы-Ақбұлақ а/о: Талсай балкасы – «Красная горка» ПГС карьері – «Ескі» ПГС карьері – «Су қысымы мұнарасы» Ақбұлақ ауылы – «Тұз күмбезі» – Пугачев а)» бағыты бойынша геологиялық– экологиялық экспедицияға қатысты.

Ключевые слова: геология, «Пугачево – Сборный – балка Талсай», «с. Пугачево – Акбулакский с/о: балка Талсай – карьер ПГС «Красная горка»- карьер ПГС «Старый» - «Водонапорная башня» с. Акбулак - «Соляной купол»– с. Пугачево».

*Тропинка. Незнакомые места
Куда же ты меня сегодня манишь?
Зачем за поворот меня зовешь?
Но я бегу,
Я знаю не обманешь,
Ты добрая меня не подведешь!
Покажешь родники, леса, поля...
И, уходя
Все дальше от крыльца,
Мечтаю здесь бывать
Как можно чаще!
И очень рада
Что нет, тропинка, у тебя конца!*

За 2020 - 2021 год краеведами нашей школы были проведены экскурсии и экспедиции по изучению достопримечательностей нашего района:

- прошли по тропам Акбулакского с/о – я участвовала в геологической экспедиции «Пугачево – Сборный – балка Талсай»
- в составе экскурсионной группы посетила удивительное место Чингирлауского района - водопад «Саркырама»,
- участвовала в экспедиции по изучению сакральных мест Бурлинского района,
- принимала участие в восьми экспедициях по изучению мест обитания бобров в пределах Пугачевского с/о.
- принимала участие в экологических акциях «Чистый берег», «Посади свое дерево, Турист»,
- дважды посетила музей Жарсуатской школы,
- две младшие группы краеведов посетили краеведческий музей г.Акса, побывали в музее восьмой школы, изучали достопримечательности г. Акса.

Более подробно хочу рассказать об экспедиции, которую мы провели в октябре 2021 года по маршруту «с. Пугачево – Акбулакский с/о: балка Талсай – карьер ПГС «Красная горка»

- карьер ПГС «Старый» - «Водонапорная башня» с. Акбулак - «Соляной купол»– с. Пугачево».

Первый этап экспедиции. «с. Пугачево – балка Талсай». Протяженность 43 км.

15.10.2021 года группа в составе 13 человек – членов геологического из экологического кружков выехала в район Миргородского с/о. Выезд из села Пугачево до балки «Талсай» состоялся в 10.00.

До балки мы проехали по трассе Аксай–Чингирлау 32 км до «березовского» моста, переехав через балку Сулусай по мосту через 500 м повернули на грейдер с твердым покрытием в направлении «Сборного», на первом повороте свернули на грунтовую дорогу, ведущую в сторону ж/д моста через балку Талсай (В- Ю-В от грейдера). Проехав 5 км мы прибыли

к левому борту Талсайской балки. Прошли под ж/д мостом по пересохшему дну балки в направлении С-Ю, оказались Т.1. точке нашего маршрута.

Первый этап экспедиции. С. Пугачево – балка «Талсай»

Дата проведения маршрута: 15.09.21

Время: 11:25

Окончание: 13:00

Т.1 координаты: 51011'1, 397" с.ш. 53020'50,5" в.д

Высота: 90 м. над уровнем моря

Точка наблюдения

Т.2: 51009'17" с.ш. и 53024'0,515" в.д.

Высота: 64,5 м

Время: 11:54

Т.3: 510 09'0,5346" с.ш. и 53024'0,587" в.д.

Высота: 64, 50 м.

Время: 12:46

Т.4.: 51009'6, 756 " с.ш. и 53024'185" в.д

Высота: 82,20 м.

Время: 13:00

Балка «Талсай», «открыла» для нас свои «сокровища» - окаменевшие следы жизни древнего Хвалынского моря. В результате проведенных исследований в районе Талсайской балки (южной части дна, восточного и западного бортов были отобраны палеонтологические находки: фоссилии (это ископаемые фрагменты древних животных, живших в древности и не подвергшиеся воздействию воздуха, и в связи с этим не претерпевшие изменений и по сей день) фрагменты и раковины аммонитов, двустворчатых раковин моллюсков – обитателей древнего моря. Кроме того в толще глины на левом борту балки были обнаружены фоссилии морских пузырей.

2. Второй этап экспедиции - карьер песчано – гравийных смесей «Красная горка». Машрут: балка «Талсай» - карьер ПГС «Красная горка». Протяженность маршрута – 12 км.

От балки «Талсай» экскурсионная группа выдвинулась в Ю-З направлении вдоль

железнодорожного полотна к грейдеру «Сборный – с. Акбулак». Проехав 12 км мы оказались на карьере ПГС «Красная горка».

Т.1. 51°01'24" с.ш и 53°22'24" в.д

Высота: 138 м

В карьере в настоящее время проводится интенсивная добыча песчано – гравийных смесей с разным по диаметру размерам зерен от 5-20; 20-40 до 40 – 70 мм. Смеси широко используются в строительстве автомобильных дорог в Бурлинском районе.

Глубина карьера составляет около 20 метров. Высота западного борта более высокая и сложена ПГС, восточный борт ниже, сложен из ПГС и мергеля. Техника для погрузки и вывоза ПГС тяжелая. За северным и южным бортом карьера обустроены площадки для складирования вывозимого строительного материала – ПГС. Ближе к восточному борту карьера проложена временная дорога.

Старшая группа юных геологов провела отбор пробы мергеля на восточном склоне карьера, отобрана проба в количестве 5 кг. Проведена фиксация 1 точки.

Отбор мергеля на обнажении: Растительность скудная, Мергель глинистый светлый бело-желтый, глина темная. С глубины 2.0 м – 3.0 м порода становится более прочная, каменистая.

Мергель - осадочная горная порода, состоящая из кальцита или доломита и глинистых минералов. Соотношения карбонатной и глинистой составляющих могут быть различными. Обычно к М. относят породу, содержащую от 30 до 90% CaCO₃ или MgCO₃ и, соответственно, от 70 до 10% глинистых частиц. Полезное ископаемое мергель, нашел свое применение также в строительстве. После прохождения переработки получается цемент.

Иногда пласты мергеля скрывают окаменелости древней фауны – как правило, хорошо сох-

ранившиеся. Наша группа провела поиски окаменелостей мелового периода. И работа увенчалась успехом: были обнаружены небольшие фрагменты раковин древних двухстворчатых моллюсков, были найдены белемниты.

К сожалению, большая часть поистине бесценных артефактов истории планеты перемалывается горнодобывающей техникой.

Третий этап экспедиции - карьер песчано – гравийных смесей и мергеля «Старый».

Продолжив движение по маршруту наша группа выдвинулась далее по маршруту в сторону карьера «Старый» по направлению Ю-В. Расстояние от карьера ПГС до карьера мергеля составило около 800 м.

Т.н.3: 51°00'46" с.ш. и 53°22,18'0,7" в.д.

Высота 147м

Старый карьер мергеля у дороги.

Перед нами раскрылась холмистая равнина, на которой с западной стороны от места исследования находится заброшенный карьер ПГС, а к востоку от него на равнине месторождение мергеля. Здесь были обнаружены белемниты, фрагменты раковин древнего моря и валун на котором как бы застыли волны. Со слов геолога Якименко Г.А. это место в древности было когда-то берегом древнего моря.

Четвертый этап маршрута: карьер «Старый» - «Водонапорная башня с. Акбулак»

Водонапорная башня – является одной из достопримечательностью с.Акбулак. Возвышается она на северо-западной окраине населенного пункта около дороги. Сооружение выполнено из цементных блоков, наполнителем в которых является среднезернистый гравий. Возможно башня была возведена в середине 50 – годов 20 века.

Пятый этап маршрута: «Водонапорная башня

с. Акбулак» - «Соляной купол»

Проехав от водонапорной башни около 4 км по направлению С-З по плотине через р. Акбулак мы оказались у подножья соляного купола, возвышающегося над плоской равниной. А горы в ЗКО – это меловые отложения, их возраст – около 100 млн. лет. Здесь можно обнаружить окаменелости древних моллюсков.

Желание подняться на вершину горы взяло вверх
Шестой этап маршрута: «Соляной купол» - мкрн. Кызыл тал – г. Аксай – с. Пугачево

От Т.5. «Соляной купол» мы выдвинулись в сторону мкрн. Кызылтал. Протяженность этого отрезка пути составила 16 км. Проезжали через по территории Государственного ботанико – зоологического заказника «Миргородский».

Краткая характеристика особенностей

Государственного ботанико – зоологического заказника «Миргородский»

Расстояние от г. Аксай 60 км

Год образования 1983

Площадь 3950 га.

Ближайший населенный пункт:

с.Акбулак Бурлинского района Западно – Казахстанской области

Рельеф в районе увалисто – равнинный с хорошо выраженной овражно – балочной системой.

Гидрографическая сеть района исследования представлена речными системами малой рекой Утва и мелкой пересыхающей летом р. Акбулак, небольшие овраги в весеннее время заполняющиеся талой водой. Летом же большая часть из них пересыхает.

У подножия гор – соляных куполов в качестве почвообразующих пород здесь служат молодые слабокарбонатные отложения. На Этих почвах обычно формируется типчаково – ковыльная растительность.10тров.

Эрозионные процессы исчерпали склоны соляных куполов рытвинами, оврагами, балками и речными долинами. В итоге возвышенная пластовая равнина мелового плато оказалась расчлененной на водораздельные гряды, распадки и отдельные останцы.

В пределах заказника открыты месторождения мергеля мела, строительные материалы (песок, глина, керамзитовые глины, строительный камень, песчано – гравийные смеси).

Во флоре «Миргородского» заказника насчитывается 365 видов цветковых растений, четыре вида реликтовых растений. Здесь хорошо сохранились красочные степи с перистыми ковылями, полями тюльпанов. Это единственное место обитания занесенного в Красную книгу Казахстана растения – тонконога жесткого. На территории заказника сохранились редкие и исчезающие виды птиц: дрофа, стрепет, журавль – красавка, степной орел.

Экспедиция завершена!

Выводы:

Экспедиция своей цели достигла. Маршрут прошел согласно составленного плана

Способ передвижения: транспорт, пеший.

Выполнено задание по исследованию территории юной части балки Талсай в районе ж/д моста.

Собран большой коллекционный материал по палеонтологии.

Произведен отбор ПГС и мергеля в карьерах.

Ознакомились с работой подрядных организаций, участвующих в разработке карьеров и добыче строительных материалов.

Составили схему маршрута экспедиции.

Прохождение данного маршрута является возможным для начинающих геологов, экологов, картографов, краеведов.

Протяженность маршрута составила: 95 км 800 м

Время прохождения:

Выезд из с. Пугачево в 10.00

Возвращение в село Пугачево в 19.00

Жусан өсімдігінің пайдасы мен емдік қасиеті (зерттеу жұмысы)

ГУМАРОВА

Лаура Аукатовна

М-С.Бабажанов атд. ЖОББМ

Химия, биология пәндерінің
мұғалімі, «педагог– зерттеуші»
Бөкей ордасы ауд. БҚО

МҰХАНБЕТҚАЛИЕВА

Жанбота

М-С.Бабажанов атд. ЖОББМ

8 сынып оқушысы

Сайқын ауылы,
Бөкей ордасы ауд. БҚО

Аңдатпа

Жұмыстың мақсаты жусан өсімдігінің ежелгі тарихы мен түрлері, денсаулыққа пайдалы қоспаларын дайындау жолдары мен адам өміріндегі пайдасы мен маңыздылығы, емдік қасиеттері туралы келешек ұрпаққа насихаттау, үлгі ету.

Денсаулығымыз мықты болуы үшін батпандап кіріп, мысқалдап шығатын ауруды дәрісіз-ақ үй жағдайында, айналада өсетін дәрілік өсімдіктермен-ақ емдеп жазуға болады. Дәрілік өсімдіктермен айналысу денсаулығымызды сақтауға көмектеседі, отбасы қаражатын үнемдейміз, табиғат байлығын қорғауға да атсалысамыз.

Аннотация

Основной целью работы является рассказать будущему поколению об истории развития и разновидности полыни, о способах приготовления растворов из этого растения и показать значимость и важность ее лечебных свойств. Для укрепления здоровья и лечение болезней вместо лекарств мы можем применять народное лечение, используя лечебные травы. Применение лекарственных растений помогает сохранить наше здоровье, сэкономить семейный бюджет и также способствует бережному отношению окружающей среды.

Кілт сөздері: жусан, жусан өсімдігінің пайдасы мен емдік қасиеті, ғылыми зерттеу жұмысы

І. КІРІСПЕ

1. Ғылыми зерттеу жұмысының мақсаты: Жусан өсімдігінің ежелгі тарихы мен түрлері, денсаулыққа пайдалы қоспаларын дайындау жолдары мен адам өміріндегі пайдасы мен маңыздылығы, емдік қасиеттері туралы келешек ұрпаққа насихаттау, үлгі ету.

Міндеттері:

- Жусан туралы түсінік беру;
- Жусаннан түрлі дәрі-дәрмектер жасалудың маңыздылығы мен құндылығын таныту.
- Жусанның пайдалану ерекшеліктерін жан-жақты мысалдар арқылы зерттей түсу;
- Жусанның ем-домдық қасиетін кеңінен насихаттау;
- Жусанның тазалық қасиетін қарастырып, басқа да қолданылатын жерлерін атап көрсету;

- Жусанды тәжірибе арқылы ем-домдық қасиетін табиғи өнімнен кеңінен насихаттау;

Зерттеудің өзектілігі:

Жусан өсімдігінің пайдасынан түрлі өнімдерді өндіру.

Болжам: Жусан өсімдігінің тұрмыстағы пайдалы тұстары турасында қарастырылды.

Зерттеу кезеңдері:

- 1-кезең** – Зерттеу тақырыбын табу, әдебиеттермен танысу және материалдар жинақтау;
- 2-кезең**– Талдамаларды жобалау;
- 3-кезең**– Жинақталған материалды сұрыптап, негізгі мақсатты ашуға жұмыстану;
- 4-кезең** - Талдау жасап, жұмысты жүйелеу, рәсімдеу, қорытындылау, жазу.

Зерттеу әдісі: Зерттеуде іздену, жинақтау, саралау, әдеби-ғылыми талдау, практикалық

жұмыс жасау.

5. Зерттеу нәтижесі: Жусан туралы жинақталған тарихи және ғылыми сипаттағы деректерді енгізе отырып, оқушыларға насихат жүргізіледі.

6. Күтілетін нәтиже:

- Жусан өсімдігінің емдік қасиеті мен оның пайдасы аясында түсінеді;
- Осы бағытта өз тарапынан не істеу керек екеніне мақсат қояды;
- Денсаулыққа пайдасы туралы нақты білімі қалыптасады.

Жусанның ежелгі тарихы, оның түрлері мен тұрмыста пайдалану жолдары сонымен қатар жусан туралы қызықты мәліметтерді жинақтай отырып пайдасы туралы келешек жас ұрпаққа насихаттамақпын.

II. НЕГІЗГІ БӨЛІМ

2.1 Жусан туралы мәлімет

Жусан – күрделігүлділер тұқымдасына жататын көп жылдық, кейде бір немесе екі жылдық шөптесін өсімдіктер, шала бұта. Қазақстанның барлық жерінде – шөл-шөлейтті далада, таулы жерлерде өсетін 81 түрі бар. Жусанның биіктігі 10-60 см, кейде 1,5-2 м-дей болады. Сабағы тік немесе жерге жайылып өседі. Жапырағы кезектесіп орналасқан, қауырсын тәрізді, шеті тілімденген, кейде бүтін жиекті. Ұсақ гүлі қос жынысты, сары түсті, себеттері көп, әбден піскен кезде шашыраңқы иіліп келген сыпыртқы гүлшоғырын құрайды. Шілдеден қыркүйекке дейін гүлдейді. Жемісі – тұқымша.

Жусанның 17 түрі сирек кездесетін эндемик түрге жатады, ал Қазақстанда ғана өсетін бір түрі – дәрмененің дәрілік шөп ретінде ерекше мәні бар. Шырғалжын жусанның жапырағы мен сабағын жеуге болады, құм жусаны құм тоқтату үшін пайдаланылады. Арасында улы түрі (таврий жусаны) де кездеседі, оны мал жемейді. Жусан – құнарлы мал азығы, дәрілік, бояуыш, тағамдық, витаминді, эфир майлы өсімдік. Жусанды қолдан (мысалы, тамыржусан) да өсіреді.

Қазақстанның барлық жерінде – шөл-шөлейтті далада, таулы жерлерде өсетін 81 түрі бар. Жусанның биіктігі 10 – 60 см, кейде 1,5 – 2 м-дей болады. Сабағы тік немесе жерге жайылып өседі. Жапырағы кезектесіп орналасқан, қауырсын тәрізді, шеті тілімденген, кейде бүтін жиекті. Ұсақ гүлі қос жынысты, сары түсті, себеттері көп, әбден піскен кезде шашыраңқы иіліп келген сыпыртқы гүлшоғырын құрайды. Шілдеден қыркүйекке дейін гүлдейді. Жемісі – тұқымша.

Жусан – құнарлы мал азығы, дәрілік, бояуыш, тағамдық витаминді, эфир майлы өсімдік. Жусан жер бетіндегі өсімдіктердің ең ащысы. Оның пайдалы жақтары жетерлік латындар бұл шөпті артемизия деп атайды.

Жусан. Ащы жусан Маңғыстауда өседі, биіктігі 60-100, кейде 120 см болады тамыры жуан. Шілде, маусымда гүлдейді. Ақжусан және қара жусан түрлері де бар. Балхаш-Алакөл ойысында өседі. Биіктігі 25-30 (45)

см дейін өседі. Және дәрмене жусаннан соғыс жылдарында бірнеше дәрі-дәрмек түрі жасалған

Тамыз-қыркүйек айларында жеміс береді, тұқымдары көп, кішкентай, тұқыммен және вегетативті, тамыр кесінділерімен көбейеді. Жапырақтары мен шөптері емдік мақсатта қолданылады. Гүлденудің алдында базальды жапырақтар жиналады, ал басында - гүлденудің сабақтары. Бұл жусанның тұнбасы тәбетті ашуға қолданылады, асқазан-ішек жолдары аурулары, ұйқысыздық, естен тану, еңтігу, жәндіктердің шағуы. Сыртқы жағынан, ол көз аурулары, көгеру кезінде компресс және лосьон ретінде, клизмаларда құртқа қарсы, ауыз қуысы ауруларына арналған шайғыш зат ретінде қолданылады.

Халықтық медицинада ол бұдан да кең қолданылады: қышқылдығы төмен гастрит, асқазан коликасы, бауыр мен өт қабы аурулары үшін холеретик ретінде, ұйқы безі сөлінің бөлінуін күшейту үшін, анемия, метеоризм, диарея, седативті ретінде, эпилепсия, геморрой, буын ревматизмі, экзема кезінде емге қолданады. Ол үшін жусаннан тұнбалар, шай, дайындалады. Соңғысы келесідей дайындалады: 1 шай қасық шөпті 2 стакан қайнаған сумен қайнатады, 20 минут тұндырады, ал 1/4 кесе күніне тамақтанудан 30 минут бұрын ішіледі.

2.2. Жусан туралы ғылыми деректер

Жусанның ащы дәміне байланысты халық бұл өсімдік қасірет-қайғының барлық ащы-тұщысын өз бойына жинаған, сондықтан жусанды адам аурудан сауықтыратын және жанды жай таптыратын екі қасиеті бар деп ұққан.

Дәрі жасау үшін жусанның гүл шығаратын сабақ ұштары мен жапырақтарын жинайды. Кейбір жапырақтары гүлдер алдында гүлдеп тұрғанда 25 сантиметрге дейін кесіп алынады. Жусанның жапырақсыз сабақтары да мамыр, маусым айларында жиналады.

Ертеде оны арабтар «киелі шөп» деп атаған. Ал қазақша дәрмене атауы «дәрі міне» деген мағынаны білдіреді. Ата бабаларымыз ертеден-ақ бұл жусанның сабағы мен тамырының тұнбасын тәбет ашуға, асқазан, ішектің қызметін жақсартатынын білген.

Латындар бұл шөпті артемизия деп атайды. Шөптесін өсімдіктердің дәрілік қасиетін ашқан Артемид құдайдың құрметіне осылай деп атаған. Жалпы ата-бабаларымыз «жусан» деген сөзді естіген кезде жандары ерекше жадырап, туған жерге деген ерекше сағыныш сезімге бөленеді.

Қазақ халқы үшін жусан қасиетті өсімдік. Алыс сапарға аттанғанда жусанды өзімен алып жүріп, туған жерге деген сағынышын басады, яғни «Отан» деген ұғыммен пара-пар мағынада айтылады.

Ертеде бір батыр жігіт өз елін тастап жатжұртқа кетіп қалған екен. Оны елге қайтару үшін қаншама рет барған елшілердің сөзіне құлақ аспапты. Сонда бір тапқыр данышпан елде өскен кепкен жусанның бір бумасын апарып иіскеткенде елге деген ерекше сезімі оянып, көзінен жасы тамшылап, жедел туған еліне оралған екен деген аңыз да ақиқатты аңғартса керек.

Жусанның көптеген түрлерінің маңызын халқымыз ерте кездерден бастап-ақ біліп, дәрі-дәрмек, мал азығы ретінде пайдаланып келген. Жусанның жұпар иісі туралы және оның қазақ даласының қасиетті өсімдігі екендігі жайында аңыз әңгімелер көптеп кездеседі.

Дәрмене жусан. Онымен емдеу ғылыми медицинаға қосылған үлкен үлес. Қазақтың халық емшілері ішек құрты ауруына қарсы қолданған. Бабаларымыз бұл өсімдікті атам заманнан бері шет елдерге сауда керуендері арқылы көп мөлшерде жіберіп отырды. Қара жусанның тамырын тәбет ашуға, ішек, асқазан, бауыр, өт қалтасы ауруына пайдаланады.

Ата-бабаларымыз жусанның қасиетін ертеден білген. Шөбі мен тамырының тұнбасын пайдаланған. Оның тәбет ашуға, асқазан, ішектің қызметін күшейтуге пайдалы әсері бар

2.3. Жусанның түрлері

Жусанның улы түрлері де бар. Ащы жусан, кара жусан, боз жусан (дәрмене) т.б. жусан түрлері құнарлы мал азығы болып саналады. Тамыржусан мен дәрмене жусаны қолдан өсіріледі.

Жусан түрлері: Австрия жусаны, бөрте жусан, арам жусан, ақ жусан, сұр жусан, тамыр жусан, Гмелин жусан, ащы жусан, ермен жусан, қызыл жусан, сирек бас жусан: қызыл жусан, майқара жусан, Маршаллов жусан, көкшағыр: шашақты жусан, құм жусан, шағыр жусан, шағыр, майшағыр, қойкемірген, понтий жусан, саралжын, сантолин жусан, кермек жусан, қасқа жусан, Сиверс жусан, бүрлен, Тянь-Шань жусан, арқар жусан, Ферғана жусан, ақшуақ: дермене жусан, дәрмене, қара жусан, шыралжын жусан, қызылшөп.

Улы түрі «Таврий» жусаны, оны мал да жемейді.

Жусан түрлерінің алуан түрлілігі

Қазақстанның орталық аймағында өсетін жусанның бір түрі – тықыр жусан деп аталады. Осы жусан түрінен көпжылдық ізденулердің нәтижесінде «Арглабин» деген жаңа дәрі жасап шығарды. Қатерлі ісік ауруына қарсы қолданылуда. Қара Жусанның емдік қасиеті ерте кезден-ақ белгілі болған. Шөбі мен тамырының тұнбалары тәбет ашады, асқазан, ішек бездерінің қызметін күшейтеді, жүйке жүйесін тыныштандырады. Сондай-ақ оның тер шығаратын, ішек құртын түсіретін қасиеті бар.

Ащы жусан - оның аты айтып тұрғандай - ащы, бұл ащы жусанның сирек кездесетін ерекшелігі. Алайда оның жапырақтары дәмдеуіш ретінде де қолданылады. Олардың құрамында 0,5-2% эфир майы, органикалық қышқылдар, каротин, С, В6, К дәрумендері, ащы заттар бар.

Ащы жусан - дала зонасының өсімдігі, ашық құмды мекендерді жақсы көреді, бос жерлерде, жайылымдарда, арықтарда, су қоймаларының жағаларында, сайларда, орман белдеулерінде,

теміржол бойында өседі. Бай, бос және жақсы құрғатылған топырақты жақсы көреді. Ол ылғалды жерлерді ұнатпайды, ол суланады. Оны бағбандар сәндік, хош иісті және дәрілік өсімдік ретінде өсіреді.

Ақ жусан – гүлдің аты, дала гүліне жатады.

Гүлдері жиі топталып шашақталып өседі, мамыр, маусым айларында гүлдейді.

Ақ жусан гүлінің жер шарында тараған 300-ден астам түрі бар. Олар тау беткейлерінде, тақыр далаларда, егіс маңында, жол жағаларында, құмды, тасты жерлерде өседі. Қазақ емшілері ақ жусан гүлінің жер үсті бөлімі дәрі болады деп қарайды. Көктемде жас майсасы 5-7 сантиметрдей өскен кезде қазып алып, тамырын алып тастап, тазалап кептіреді, артынан дәрі жасайды. Ақ жусан гүлінен жасалған дәрілердің қасиеті – кермектеу ащы дәмді, суық райлы, уытсыз болады. Бұл дәрілер ыстықты басады, құрғақты дымқылдандырады, сарғаюды қайтарады. Сары бауыр ауруына, бауыр ауруына, өт қалтасының жедел қабынуына, өтке тас байланғанға ем болады.

Расында, ақ жусан күшті хош иісі бар гүл. Ақ жусанды жайылымда жайылған малдардың еті, сүті, шұбаты, қымызы, айраны, іркіті, сорпасы түгел жусан аңқып тұрады. Мұны қазақ «дәрі мал», «дәрі жапырақ», «дәрі бастаудан су ішкен», «дәрі жайылымнан дәрі ішкен нағыз дәрі мал», «ет жеймін, қымыз ішем десең, ауылға ақ жусан піскенде кел» деген сөздерді тектен-текке айтқан жоқ.

Жусанның көптеген түрлерінің маңызын халқымыз ерте кездерден бастап-ақ біліп, дәрі-дәрмек, мал азығы ретінде пайдаланып келген.

Кәдімгі жусан. Медициналық мақсатта шөп пен тамыр қолданылады, біріншісі гүлдену кезінде жиналады, екіншісі күзде қазылады. Егін жинау кезінде олар жерден шайқалады, бірақ жуылмайды. Ғылыми медицинада шөп тәбетті қоздырғыш ретінде қолданылады. Дәстүрлі медицина қанды тазартқыш ретінде, эпилепсияға (тамыр ұнтағы, күніне 4 рет 1 шай қасық), гепатит, невроз, ұйқысыздық, дөңгелек құрттар үшін қолданады. Сыртынан бұл жусан тіс ауруына, ауыз қуысының шырышты қабығының ауруларына арналған шайғыш зат ретінде қолданылады. Емделмейтін жаралар мен жараларды емдеуде шырын мен жаңа піскен шөп қолданылады. Тұнбаны дайындау үшін 1 ас қасық шөпті алыңыз және 1 стакан қайнаған суға құйыңыз, 15-20 минутқа қалдырыңыз; күніне 3-4 рет тамақтанудан 20 минут бұрын

№	Жусан түрлері	Биіктігі	Гүлдейді	Құрамы	Емдік қасиеті
1	Ермен жусан	1-2 м	Сәуір-мамыр	Глюкозид, 05% эфир майы	Тәбет ашуға
2	Тамыр жусан	30 см	Тамыз-қазан	Белоктар, көмірсулар, майлар	Мал азығы, мал шаруашылығына пайдалы
3	Қара жусан	30-45 см	Шілде-тамыз	7-8% наурыз, 4-5% май, 26-28% клетчатка	Мал шаруашылығында асқазан-ішек жұмыстарын жақсарту, ішектегі құрттарды жоюға көмектеседі

1/3 - 1/4 кесе ішіңіз. Сорпа бүйректегі тасқа арналған диуретик ретінде қолданылады; 3 ас қасық шөп 1 стакан қайнаған сумен құйылады, 10 минут қайнатылады, сүзіледі. 1 ас қасықтан күніне 3 рет тамақтанар алдында ішіңіз.

Ветеринарлық медицинада жусан тұтқыр зат ретінде және шырышты қабықтарды, жараларды дезинфекциялау үшін қолданылады. Бұл жусан инсектициді, сыпырғыштарды үнемі пайдалану масалар, бүргелер, тарақандар және басқа да жәндіктерді тежейді

Қара жусан – күрделігүлділер тұқымдасы, жусан туысына жататын көп жылдық өсімдік. Сабақтары көп бұтақты, түкті. Жапырағы ұсақ, олар екі рет қанатша тілімденген. Гүлдері қос жынысты. Күлтесі сары түсті. Маусым – қыркүйекте гүлдейді. Шырғалжын-жапырағы мен сабағын жеуге болады, құм токтату үшін пайдаланады.

Кәдімгі жусан - суыққа шыдамды, ылғалды жерді ұнатпайды.

2. 4 Отандық өнім «Арглабин»

Қазақстандық мамандар қатерлі ісікке қарсы жергілікті жусаннан дәрі жасап шығарды. Дәрі ТМД елдеріндегі онкологиялық клиникаларда кеңінен қолданылатын болды.

Қарағанды қаласындағы фитохимия иниститутының өнімі – «Арглабин» дәрісі Ресейдің ғылыми орталығында клиникалық сынақтан өтіп, ТМД аумағына таралу құқығына ие болған. Дәрігерлердің айтуынша, бұл дәрі бауыр, өкпе және сүт бездерінде пайда болған ісіктерді емдеуге және олардың алдын алуға мүмкіндік береді.

2.5 Жусан ұзақ өмір сүрудің кепілі

Жусанның дәрілік түрлерінен дәріге жарамайтын түрлерін ажырату оп-оңай. Дәріге жарамайтын жапырақтардың астыңғы беті күмістей жалтырап тұрады да, үсті қоңыр, жасыл болады.

Жусанның фитонцидтік қасиеті бар. Оның ерітіндісін езінді не шай ерітіндісі түрінде тәбет ашу үшін және асқазанның жұмысын жақсарту үшін ішеді. Жусан дәрілерін дәрігердің ұйғаруымен ғана ішу керек.

XVII ғасырда Ресейде жусанның шырынын жараларды тазалап, тез жазу үшін пайдаланған. Жусан шырынына малынған орамалдармен жараны ертенді-кеш таңып отырған.

Дәрмене жусаны шағын аумақта ғана өсетіндіктен және сирек кездесетіндіктен қатаң қорғауды қажет етеді және жусанның бұл түрі Қазақстанның Қызыл кітабына (1981) тіркелген.

Осы жусан түрінен көпжылдық ізденулердің нәтижесінде көрнекті ғалым Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым академиясының академигі Серғазы Әдекеновтың басшылығымен ғалымдар «Арглабин» деген жаңа дәрі жасап шығарды. Қазіргі кезде бұл дәрі әлемнің көптеген елдерінде таралып, қатерлі ісік ауруына қарсы қолданылуда.

III. Зерттеу бөлімі

3.1 Жусан өсімдігінің тұрмыста қолданылуы

Жусан өсімдігін көбінесе үйде тұтынатын заттарға, атап айтсам киізден жасалған тұскиіз, сырмақ сосын кілем және аңның терісінен жасалған құндыз бөріктер мен тондарға көбелек құрттары түспес үшін іліп қояды. Оның ащы иісі көбелекті жолатпайды. Яғни, сол жусанның иісінен керекті заттарды бүлінуден сақтайды. Жусан жер бетіндегі өсімдіктердің ішіндегі ең ащысы. Оның пайдалы жақтары жетерлік.

Шөптесін өсімдіктердің дәрілік қасиетін ашқан Артемид құдайдың құрметіне осылай атаған. Ертеректе Олимпиада ойындарында жеңіп шыққандарға сыйлық ретінде жусаннан жасалған сусын ішкізетін болған. Римдіктер жусан тұнбасын асқазан ауруларын емдеуге пайдаланған. Ал қытайлықтар аяқ иімдеріне

жусанның жапырағын салып жүрсе, тамаққа деген тәбетті арттырады деп есептеген. Жусан теңіз саяхатшыларын түрлі теңіз ауруларынан сақтаған. Бір нәрсеге қапалансаңыз жусан иіскеңіз көңіліңіз орнығады. Ұйқысыздыққа ұшырағанда жастығыңыздың астына жусан қойсаңыз, көзіңіз тез ілінеді. Жусан тұнбасын дайындау үшін бір шай қасық үгітілген жусан жапырағын бір стақан қайнаған ыстық суға салады. Оны жарты сағаттан соң ішуге болады. Тамақтанбас алдында жарты сағат бұрын бір ас қасықтан күніне үш мезгіл ішеді. Осылайша екі апта пайдаланған соң тоқтату қажет.

1. Жусан бөлмедегі ауаны тазартып, жүйкені тыныштандырады. Тіпті, моншаға түскеде жусан жапырақтарын пайдалануға болады. Ауыз шаюға керекті тұнбаны бір ас қасық жусанды бір стақан суға тұндырып пайдаланыңыз. Және де қазіргі аяқ киімдердің ішінен иіс шықпас үшін аяқ киімнің ішіне жусанды салып, киіп жүрсеңіз аяғыңызды дымқылданудан, иістенуден қорғайды. Бұл біздің денаулығымызға оң әсерін тигізуі сөзсіз.

2. Жусан сөлі тәбет ашады, ас қорытады. Өртүрлі микробтарға қарсы тұрады. Химиялық медицинада жусанның шырыны өртүрлі ауруларға пайдаланылады. Жусанның су тұнбасы тәбетті толықтай ашады. Жусанның сөлін 4-8 рет пайдалану қажет. Сонымен қатар демікпеде, асқазан ойық жарасында асқазан ауруларына қарсы қолданылады.

3. Жусан улы шөп-тамырларды аса сақтықпен жіңішке ауруларға, тері ауруларына, күйікке қолдана біліпті.

4. Халық арасында жусанды қайнатып ұстамалы қызбаға, ішекке газ жиналғанда, клизма ретінде ішек құртын түсіруге компресс қойып жарақаттарды емдеуге қолданған. Жусан көбінесе шалфей, жалбыз шөптері мен күнбағыс жапырақтарына араластырылып, адам ұстамалы қызба ауруына душар болған кезінде пайдаланылады.

3.2 Үй жағдайында жусаннан қоспалар дайындау

Қоспа №1 Жусанның жапырағын езіп күніне сөлін 3-4 тамшы қолданамыз. Мұрын қуысы ауыруына қолданамыз.

Қоспа №2 Жусанның сөлін балмен араластырып бронхитке қарсы күніне 3 рет шай қасықтың $\frac{1}{2}$ бөлігін пайдаланады.

Қоспа №3 Жусанды жуып тазалап үккіштен өткіземіз, бал қосамыз. Асқазан қыжылына бір шай қасықтан қолданады.

Қоспа №5 Суық тиюге 2-3 сағат аралығында 5-6 тамшы пайдаланады. Жусан негізінен ащы өсімдік. Бір стақан ыстық суға екі шай қасық фито-шайын салып, бұқтыруға қойылады. Сосын сүзіп алып оны ішуге болады. Ол ішкі ағза- бауыр, өт, асқазан (гастрит), іш кебу т.б. ауруларына мында бір ем. Екіншіден, қара және ақ жусанды пайдаланып, оларды қайнаған суға ұсақтап салып, бұқтырып қоямыз. Судан жусан алып, кішкене суытып, аяққа тартамыз. Аяқты қалыңдап байлап (қымтап) 15-20 минут ұстаймыз. Аяқтың сырқырауын, буын ауруларын басады.

Қоспа №6 Иммунитет көтеру үшін 500 гр жаңа кесілген жусанның сөлін грек жаңғағымен араластырып үккіштен өткіземіз. Оған 1,5 стакан бал араластырып, тамақтан соң бір асқасықтан күніне үш мезгіл 1 ай ішу керек. Демікпеге жас жусанды езіп шырынын күніне үш рет әр ретте 5 мг ішеді.

Оның құрамында гликозидтер, фабонидтер, органикалық қышқылдар, микроэлементтер мен витаминдер бар. Жусанның емдік қасиеттері өртүрлі ауруларда: асқазан ішек жолдары, гастрит, тері ауруларына таптырмас ем болып саналады.

IV. Қорытынды.

Қазақтың кез-келген баласы жусан дегенде

ерекше сезімге бөленеді емес пе? Ұлан-байтақ даламыздың қай қырына барсақ та, оны кездестіреміз. Жусан адамға айшылық алыс жол болатын кең-байтақ жеріміздің сәнін кіргізіп тұрған секілді.

Алайда, даламыздың сәніне айналған жусан жайында қаншалықты жақсы білеміз? Ол – дәрілік өсімдік. Сондай-ақ басқа да қасиеті аз емес екен. Мен осы ғылыми жұмысымды жазғанда жусан туралы көптеген мәліметтер алдым. Жусанның түрлерін, емдік қасиеттерін, маңызын білдім.

Ұсыныс:

1. Жусан өсімдігін күнделікті тұрмыста көп өсіріп, олармен күтіммен қарауын өз достарыма ұсынамын.

2. Жусан өсімдігінің емдік қасиетіне байланысты халық еміне арналған қоспа жасау әдістерімен қолдану ерекшеліктері жөнінде кітапшалар шығарылып көпшілік оқырмандарға ұсынылса.

3. Жусан өсімдігінің емдік қасиетін ескере отырып, сауықтыру орындарында көптеп өсіру жүзеге асырылса.

V. Пайдаланған әдебиеттер:

1. К.Кайым, Р.Сатимбеков, А.Аметов, Ж.Кожантаева. Биология жалпы білім беретін мектептің 7-сыныбына арналған оқулық. Алматы: «Атамұра», 2007.

2. Қазақстан ұлттық энциклопедиясы 507 бет

3. Пайдалы кеңестер. 2013 ж 25-бет

4. Денсаулық энциклопедиясы 195-бет

5. М.Б.Усманова, К.Н.Сакарьянова. Химия Жалпы білім беретін мектептің 9-сыныбына арналған оқулық. 2009 Алматы: «Атамұра». 198-199 бет

6. Үлкен медициналық энциклопедия. - М.: Эксмо, 2005

7. Дәрігер кеңес береді. Әр түрлі ауруларға арналған емдік процедура. - Иркутск, 1993

8. Балалар энциклопедиясы. - М.: Білім, 1972

9. <https://massaget.kz/layfstayl/Zdorove/62507/>

«Жусан өсімдігінің емдік қасиеті мен пайдасы» тақырыбындағы ғылыми жұмысының зерттеу күнделігі

№	Жұмыс мазмұны	Зерттеу әдістері	Ескерту
1	Жусан өсімдігінің түрлері, емдік қасиеті туралы оқи отырып, әдебиеттермен танысып, жетекшімен пікір алмаса отырып, осы тақырыпты зерттеуді жөн көрдім	Қызығушылық таныту	
2	Ұстазымның басшылығын ескере отырып, іздеп тапқан материалдарымды жинақтай бастадым	Жинау	
3	Жинақтаған материалымды біріктіріп, жобаның жазу үлгісіне салуға бағыттадым	Талдау, жобаны жазу	
4	Әрбір жазылған жұмысымды жетекшіме таныстырып отырдым. Бағыт – бағдар алдым.	Талдау	
5	Жұмыс жүйелі жазылу үшін, жобаның әр қадамында жазу ережелерін ескердім	Ережелермен танысу	
6	Материалдарды толыққанды жинақтадым.	Жинақтау	
7	Зерттеу жұмыстарымды жусан түрлерінің ерекшеліктері туралы кесте құрумен жалғастырдым.	Зерттеу, талдау, жинақтау.	
8	Жинақтаған материалды ғылыми жетекшімен талқылап, жобама кірістірдім.	Жобаға кірістіру	
9	Материал қорын арттыру мақсатында кітапханаларға барып, кітаптар мен газет -журналдардан материалдарды толықтыра түстім	Толықтыру	
10	Жинақтаған материалдарды толық жобаға түсіріп жаздым.	Талдау, жинақтау	

Батыс Қазақстан облысы мен Солтүстік Каспий маңы аймағында таралған күрделігүлділер тұқымдасының ерекшеліктері

АНАТОЛИЙ
Райымбек Қайратұлы
«Атамекен» БЖТЖЭО
Экология бөлімінің меңгерушісі
Орал қаласы, БҚО

Аңдатпа

Бұл мақалада Батыс Қазақстан облысының географиялық физикалық ерекшелігіне байланысты таралған флоралық құрамның ішіндегі кеңінен таралған тұқымдас күрделігүлділер туралы баяндалады. Мақалада флористикалық шкала бойынша есептелген көрсеткіштер мен талдау нәтижелері жаңа дерек бойынша берілді. Бүгінгі таңда қосжарнақтылар классына жататын күрделігүлділер 197 түр, 62 туысқа бөлінген

Аннотация

В статье рассказывается о географических, физических особенностях сложноцветных растений, распространённых в ЗКО. В статье рассчитанные показатели, результаты даны по новым сведениям, согласно флористической шкале. В настоящее время насчитывается 197 видов сложноцветных двудольного класса принадлежащих 62 родам.

Кілт сөздер: қосжарнақтылар, күрделігүлділер, жусан, фитоценодикалық талдау

Дүние жүзінде кеңінен таралған класқа жататын Қосжарнақтылар. Аталған класқа жататын саны жағынан басымдылық көрсететін тұқымдас - Күрделігүлділер. Бүгінгі таңда күрделігүлділер тұқымдасының дүние жүзінде – 32913 түрі 1911 туысқа біріктірілген. Біздің зерттеу территориямызда В.В.Ивановтың мәліметі бойынша Солтүстік Каспий маңында (БҚО қоса алғанда) 220 түр, 62 туысқа бөлген [1].

Зерттеу жұмысы барысында флористикалық зерттеу әдістері қолданылды [2].

Мақалада Батыс Қазақстан аумағында таралған күрделігүлділер тұқымдастарының алуантүрлілігі, таралуы, табиғаттағы және адам өміріндегі рөлі қарастырылады. Күрделігүлділер тұқымдасына жататын өсімдіктерге фитоценодикалық және экологиялық талдаулар жасалды. Флористикалық зерттеу әдісінің негізгі мақсаты берілген ауданның флоралық құрамымен, яғни өсімдіктерінің біртұтастығымен танысу болып табылады. Өсімдіктер қауымдастықтарының құрамы, құрылымы және

алуантүрлілігі зерттелді. Зерттеу аймағында кездесетін күрделігүлділер тұқымдасына жататын туыс пен түрлердің шығу тегі, шаруашылықтағы маңызы қарастырылды (1 сурет).

Біздің жұмысымыздың мақсаты Батыс Қазақстан облысының территориясында таралған күрделігүлділер тұқымдасының саны мен географиялық

1-сурет. Өсімдіктердің вегетациялық кезеңіндегі анықтау уақыты

ауданын анықтау.

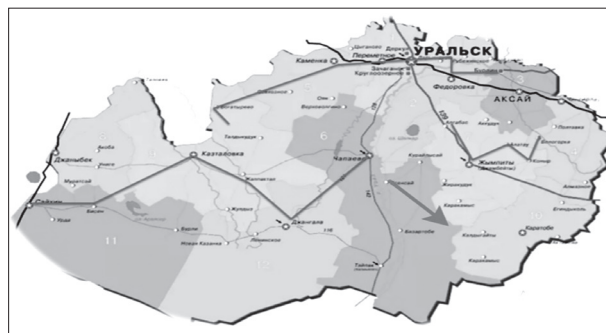
Зерттеу ауданымыз Батыс Қазақстан облысы мен Ақтөбе және Ресей Федерациясының шекаралас аймақтарын қамтыды. Атап айтқанда: Шығыс бөлігі – Сырым, Қаратөбе, Шыңғырлау; Батыс – Бөкейорда (Хан тоғайы, Нарын құмы), Казталов (Қайыңды ауылы); Солтүстік-Тасқала (Ешкі тау, Ақтау ауылы, Атамекен, Алмалы, Шежін өзені), Бөрлі (Бумакөл), Теректі (Қабылтөбе, «Дубрава» қорықшасы); Оңтүстік – Жаңақала аудандарына маршруттық зерттеу жұмыстары іске асырылды (2 сурет).

Барлық аудандардың флоралық құрамын салыстыра отырып БҚО территориясында көп жылдан бері кездеспейтін өсімдік түрлеріне талдау жасалды.

1. Сары алтыншыбық (*Solidago virgaurea* L.)
2. Түкті қашқаргүл (*Aster amellus* L.)
3. Татар дала зығыры (*Galatella tatarica* (Less.)

Новорокт.

4. Ақшайыр аласы (*Gnaphalium uliginosum* L.)
5. Балуаншөп (*Achille ptarmica* L.)
6. Ромашник киттари (*Pyrethrum kittaryanum* CAM.)
7. Иісті жусан (*Artemisia campestris* L.)
8. Дәрілік жусан (*Artemisia abrotanum* L.)
9. Ақбақай (*Petasites hybridus* Gaertn.)
10. Балшық зиягүлі (*Senecio palustris* SC.)
11. Тікенше (*Carlina longifolia* Rehb.)
12. Орайот (*Xeranthemum annuum* L.)

2-сурет. Зерттеу ауданының карта схемасы

13. Еділ кебенқұйрығы (*Cousinia wolgensis* CAM.)
14. Түйе тікен (*Carduus acanthoides* L.)
15. Сары қалуен (*Cirsium setigerum* Led.)
16. Күмәнді юриния (*Jurinea dubia* Iljin.)
17. Құртжапырақ түймебас (*Serratula xeranthemoides* MB)
18. Сортанды левзия (*Leusea salina* Spreng.)
19. Гүлкекіпе (*Centaurea Jacea* L.)
20. Қойжелкек (*Tragopogon brevisrostris* DC.)
21. Еділ қойжелкегі (*Tragopogon volgensis* Nik.)
22. Ірігүлді логозерис (*Lagoseris macrantha* Iljin.)
23. Жерсағыз (*Chondrilla Kossinskyi* Iljin.)
24. Жерсағыз (*Chondrilla amiqua* Fisch.) (Хондрилла сомниоооо тельная)
25. Екіжылдық кәді (*Crepis biennis* L.)
26. Зиягүл (*Senecio campestris* DC.)

№	Топ ареалдары мен түр аттары	БҚО саны	Пайызы	Солтүстік Каспиймаңы саны	Пайызы
1	Еуразиялық	5	8,6%	35	15,9
	1. Евразиялық	1	1,7%	7	3,1
	2. Сібір	2	3,3%	7	3,1
	3. Евросібір	2	3,3%	21	9,5
2	Еуропалық	23	38,9%	77	35%
	1. Еуропалық	4	6,7%	10	4,5%
	2. Понтикалық	15	25%	56	25,5%
	3. Бореалды	4	6,7%	11	5%
3	Ежелгі жерорта теңіз	7	11,7%	17	7,7%
	1. Орталық Азия	3	5%	9	4,09%
	2. Шығыс жерортатеңіздік	2	3,3%	5	2,2%
	3. Шығыс Понтикалық	2	3,3%	3	1,3%
4	Голарктика	4	6,8%	29	13,1%
	1. Голарктикалық	4	6,7%	29	13,1%
5	Жерортатеңіз	5	8,5%	31	14%
	1. Жерортатеңіздік	5	8,4%	31	14%
6	Тұран	15	25,5%	37	16,8%
	1. Сармат	2	3,3%	3	1,3%
	2. Төменгі-Еділ	3	5%	5	2,2%
	3. Иран	1	1,7%	1	0,4%
	4. Арал-Каспий	7	11%	25	11,3%
	5. Каспий	1	1,7%	1	0,4%
	6. Орал	1	1,7%	2	0,9%

Кесте №1. Солтүстік Каспиймаңы мен БҚО-ның флоралық сараптамасы

27. Сарықалуен (*Cirsium heterophyllum* Hill.)
28. Қасқа алатұқым (*Flalacrachena inuloides* Iljin)
29. Гүлкекіре (*Centaurea stenolepis* Kern.)
30. Гербера гүлкекіре (*Centaurea Gerberi* Stev.)
31. Гүлкекіре (*Centaurea maculosa* Lem.)

Күрделігүлділер кез-келген қоректену ортасына байланысты барлық жерде таралған. Көпшілік күрделігүлділер – көпжылдық шөптесін, бұталар мен жартылай бұталар және біржылдық, екіжылдық түрлерден тұрады. Жалпы сипаттама белгілеріне олардың гүлшоғырының, себетінің, гүлдерінің саны бірнешеуден жүзге дейін, кей кезде мыңға дейін болады.

Көпшілік күрделігүлділер жәндіктермен тозанданады. Жемістері тұқымша, кейбіреулерінде шоктүтігі (айдарша), тілшелер мен тісшелерден арқасында шөл және жартылай шөлейтте, шалғында, далалық ашық алаңқайларда жеңіл таралады.

Күрделігүлділердің түрлік құрамын салыстыра отырып біз, В.В.Ивановтың қолжазбаларын және қазіргі жаңа мәліметтерден «Қазақстан флорасы», «Қазақстанның иллюстральды анықтамалығы», Абдулина С.А. «Қазақстанның түтікті өсімдіктері» оқулықтарынан біздің зерттеу ауданымыздың территориясында кездеспейтін 28 түр табылды [5]. Автордың жұмысын саралай отырып, өсімдік құрамын сипаттау кезінде Солтүстік Каспий маңы территориясын белгілеуде Ресей Федерациясын қоса алғандықтан, аталған күрделігүлділердің түрлері Батыс Қазақстан облысы территориясында кездеспейді деген тұжырымдамаға келдік.

Күрделігүлділердің өсімдік жамылғысының рөлі Солтүстік Каспиймаңы аймағында үлкен маңызға ие. Ұсынылып отырған күрделігүлділер өзге тұқымдастардың арасында алғашқы орында[3].

«Қызыл кітабына» енгізілген *Jurinea kirghisorum* Janisch. (*Anthemis trotziana* Claus.)

Күрделігүлділер – бос шөпті ақ селеулі дала зонасында, сахар-гобийлік шөлде, борлы жыныстарда, жаңадан пайда болған антропогендік және техногендік орындарда пионерлік қауымдастық құрады. Негізгі доминант пен субдоминантты көрсететін фитоценоздар жусандар Лерх жусаны (*Artemisia lerchiana* L.), Австрия жусаны (*A.austriaca* L.), Ащы жусан (*A.absinthium* L.), Сирек бас жусан (*A.rausiflora*). Жайылма шалғындарда көптен таралған Ойраншөп (*Ambrosia artemisifolia* L.), Ұсақгүл (*Erigeron canadensis* L.), Ащы жусан (*Artemisia absinthium* L.), Тікенді сарысояу (*Xanthium strumarium* L.) (3,4 сурет).

Зерттеу нәтижесінің қорытындысы бойынша күрделігүлділердің көп бөлігі табиғаты жағынан БҚО-ның барлық ауданында экосистемасы таралған.

Пайдаланған әдебиеттер.

- 1) В.В.Иванов Сложноцветные Северного Прикаспия // Материалы по флоре и растительности Северного Прикаспия – Л.,1962.
- 2) Талмачев А.И. Введение в географию растений. Л.-1974,244с.
- 3) Петренко А.З. Природно-ресурсный потенциал и проектируемые объекты заповедного фонда Западно-Казакстанской области. Уральск, 1998.
- 4) Аралбаева А.Н., Лесова Ж.Т., Мурзахметова М.К. ИССЛЕДОВАНИЕ ПЕРСПЕКТИВ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ РАСТЕНИЙ СЕМЕЙСТВА СЛОЖНОЦВЕТНЫЕ (*Asteraceae*) В ПРИГОТОВЛЕНИИ ЧАЙНЫХ НАПИТКОВ // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2015. – № 12-3. – С. 470-473;
- 5) Абдулина С.А. Қазақстанның түтікті өсімдіктерінің тізімі.-Алматы, 1999. 187 б.
URL: <https://applied-research.ru/ru/article/view?id=7958>
(дата обращения: 16.10.2022).

3 сурет. Борлы жыныстағы ҚР

4 сурет. Борлы қыраттағы эндемик

Өлкемізде экотуризмді дамыту мүмкіндіктері

ТАПАЕВ

Даурен Алпысбаевич
Б.Алтынсарин атд.
ЖББМ-тің ҚББП-і,
Ақжайық ауд. БҚО

Аңдатпа

Мақалада автор экологиялық туризм дегеніміз не және басқа туризм түрлерінен айырмашылығы қандай, оның қалай жұмыс істейтіндігіне тоқталады.

Аннотация

В статье автор раскрывает значение, что такое экологический туризм и чем он отличается от других видов туризма.

Кілт сөздері: экология, индустрия, табиғат, қоршаған орта, табиғи ресурстар.

Экологиялық туризм елімізде қарқынды дамуда. Оның бір көрінісі соңғы жылдарда елімізде туристік индустрияның жолға қойылуынан, соның ішінде осы сектордың бірі дер едім. Дегенмен, көп жағдайда экотуризм түсінігі оның қоршаған ортасымен шатастырылып айтылып жүр.

Бұл мақалада экотуризм деген не екендігіне, ол қалай жұмыс істейді, қандай маңызы бар деген көпті мазалап жүрген сауалдарға жауап береміз. Ия, экотуризмге берілген анықтаманы мамандар табиғат аясындағы демалысқа жауапкершілікпен қарап, қоршаған ортаны сақтау және оны жақсарту деп түсіндіреді.

Біріншіден, экологиялық саяхаттың табиғи қорықтар, ұлттық бақтар, ауылды мекендерге, яғни адам қолы тимеген немесе күнделікті қолданыстан аман қалған жерлерге бару бағыты көп жағдайда экологияның бұзылмауына жол бастайды.

Екіншіден, табиғи және мәдени ошақтармен танысу: жабайы табиғат ортасымен немесе жергілікті елді мекеннің дәстүрлі өмірімен танысу - негізгі мақсаты болып табылады.

Үшіншіден, туристік үрдіс қоршаған ортаға зиянын тигізбеу керек.

Төртіншіден, табиғатты сақтау жергілікті тұрғынның маңызды және тиімді іс-әрекеті болуы тиіс. Өйткені табыстың басым көбін корпорациялар немесе үлкен қаладағы кеңсе қызметкерлері емес,

сол аймақтың адамдары алады; хостел, кафе, мейрамханалар мен жалға берілетін кез келген тауар. Ал қоршаған ортаны таза ұстау олардың табыс көзінің тұрақты болуына әсер етеді.

Әрине, бірнеше адам жүретін жерді таза сақтау қиынға соғатыны анық. Соған қарамастан, бабын тауып жүргендердің барын ескерсек, табиғат аясында демала отырып, оның тазалығын сақтау адамның өзінен басталады.

Экологиялық туризм – туристік индустрияның ең жылдам дамып келе жатқан секторы, оның үлесіне әлемдік туризмнің 25%-ы тиесілі. Дүниежүзілік туристік ұйымға сәйкес экотуристер саны жыл сайын 20%-ға артып келеді.

Таза және бүлінбеген табиғи объектілері көп Қазақстан экотуризмді дамыту үшін зор әлеуетке ие. Этномәдени туризммен үйлескен қызықты табиғи ландшафттар, бірегей экологиялық соқпақтар тіпті ең талғампаз туристерді де бей-жай қалдырмайды.

Экотуризмнің туризмнің басқа түрлерінен айырмашылығы неде?

Біріншіден, экотуризм – территориясы жақсы сақталған табиғи ортаға сапар шегу. Бұндай территорияларға қорықтар, табиғи ұлттық саябақтар, қорықшалар және басқа қорғалатын территориялар жатады.

Екіншіден, экотуризм – ең экологиялық табиғатты пайдаланушы болып саналады. Экотуристердің

табиғатты эксплуатациялау технологиясы визуальды түрде өтеді, яғни көрікті жерлерді қарау, пейзажды тамашалау, өсімдік және жануарлар әлемін бақылау және тыңдау түрінде (құстардың ән айтуы, су сылдыры, жапырақтың сыбдыры), иіс сезімі (ормандар мен шалғындардың жұпар иісі) және сезіну арқылы (өзен суының мөлдірлігі). Дәл осы мақсатпен экологиялық туризм әлемдегі ерекше қорғалатын табиғи территориялар шегінде табиғи ресурстарды қолданудың бірден-бір жолы болып табылады.

Үшіншіден, экотуризм туристердің ЕҚТТ-да (Ерекше қорғалатын табиғи территория) жүріс-тұрысын қадағалайды, соның ішінде қатаң тәртіп белгілеу арқылы (турист гид-жолаушыға еріп жүргенде арнайы жолды пайдалануы керек, өсімдіктерді жұлмау, шуламау, т.б.). Бұл ережелерді сақтау экологиялық туризм дамуының ұстанымды шарты болып табылады.

Төртіншіден, экотуризм жергілікті тұрғынның ауқатын жақсартуға мүмкіндік береді, ұлттық дәстүр мен әдет-ғұрыптың жаңғыруына әсер ететін дәстүрлі ұлттық өнер түрлерін дамыту жолымен. Бұның барлығы халыққа белгілі пайда келтіреді және әлеуметтік экономикалық дамуына әсер етеді.

2019 жылы Финляндия экологиялық тұрақтылықтың жоғары деңгейінің, өсімдіктер мен жануарлар түрлерінің алуан түрлілігі мен бірегейлігінің, сондай-ақ мемлекеттің қоршаған ортаны қорғауға бағытталған күш-жігерінің арқасында жабайы табиғат бойынша саяхаттау үшін үздік ел ретінде танылды. Үздік елдердің тізімін анықтау үшін ұлттық парктердің саны, биоалуантүрлілік, Қызыл кітапқа енген өсімдіктер мен жануарлардың жойылып кету қаупі және басқа да өлшемдер ескерілді. Қазақстан бұл рейтингте 87-ші орынды иеленді. Соған қарамастан, ел табиғи аумақтарының үлкендігі, флора мен фаунаының алуан түрлілігі,

табиғат ескерткіштері мен ЮНЕСКО мұрасы мәртебесіне ие объектілері есебінен экологиялық туризмді дамытудың барлық алғышарттарына ие.

Экотуризмді дамыту үшін біз не істей аламыз деген ой мазалайды. Ол үшін:

- экологиялық соқпақтар дайындау;
- туристер санын жоспарлау;
- қоршаған ортаға зиян келтіруге жол бермеу;
- қоршаған ортаға зиян келтірмейтін көлікті таңдау;
- жергілікті қоғамдастықтарды турларды ұйымдастыруға тарту;
- қатты тұрмыстық қалдықтардың пайда болуын азайту және туристерді ақпараттандыру;
- жергілікті жұмыс орындарын;
- демалыс орындарын ұйымдастыру т.б.

Қорытындылай келе, экотуризм саласы бойынша өлкемізге саяхаттаушылардың көп келуі өзімізге байланысты. Ауылымыздың іргесінен ағып жатқан Ақжайық өзенінің жағасынан қолайлы жерден киіз үй тігіп, қазақы болмысымен қауыштыратын, дала иісін сезіндіріп, кеңдікті көңіліне ұялататын болсақ, біздің де өлкемізге экотуристер ағылатынына сенімдімін.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. «Туристтік саланы дамытудың 2015- 2019 жылдарға арналған бағдарламасы»
2. «География және табиғат» ғылыми - әдістемелік журналы. №2 ,4, 6 2013 жыл. №1, 3, 5 2010 жыл. №1, 2, 2016 жыл.
3. Қазақстандағы туризм жәрмеңкесі. Интернет желісі материалдарынан.
4. Әлемдік экономика. Алматы 2009 жыл.
5. Дүние жүзіне аймақтық шолу географиясы. Ж. Достай, Ә.С. Бейсенова, К. Каймулдинова. Алматы 2007 жыл.
6. Алиева Ж.Н, «Экологиялық туризм», Алматы, «Атамұра», 2015, 101 б

Әлем картасындағы Қазақстанның орны

ДАУЛЕТОВА
Эльвира Ерболатовна
Мичурин МББК,
география пәнінің мұғалімі,
Бәйтерек ауд., БҚО

Күні:	05.04.2023 ж	
Сынып: 11	Қатысушылар саны:	Қатыспағандар саны:
Сабақтың тақырыбы:	§55 Әлем картасындағы Қазақстанның орны	
Оқу бағдарламасына сәйкес оқыту мақсаты:	11.6.1.3 - Қазақстан Республикасының физикалық-географиялық, тарихи-географиялық, саяси-географиялық және геосаяси аймақтарында орналасуын анықтау;	
Сабақтың мақсаты	Қазақстан Республикасының физикалық, тарихи, саяси-географиялық және геосаяси аймақтарының орналасуын анықтау.	
Сабақтың барысы		

Сабақтың кезеңі// уақыты	Педагогтің әрекеті	Оқушының әрекеті	Бағалау	Ресурстар
Сабақтың басы-2мин	Қызығушылықты ояту үшін миға шабуыл. 1. Оқушылармен сәлемдесу, түгендеу. 2. Көңіл – күйлерін тексеру үшін психологиялық ахуал қалыптастыру. Бас бармақ әдісі Бас бармақты жоғары көтерсек көңіл-күйім өте жақсы Бас бармақты төмен түсірсек көңіл-күйім жоқ	Амандасу		Шоколад
Үй тапсырмасы-12 мин	3. Топтастыру әдісі: Сынып оқушыларын стикерлерге ел атаулары жазылады сол арқылы аймаққа топтастыру. Үй тапсырмасын тексеру. (Тест) 1.Өзара байланысуымен сипатталатын үлкен аумақ А) Аймақ В) Аудан С) Мемлекет 2.Ғылымға мәдени зоналар, өмір сүру кеңістігін енгізген кім? А) К. Линней В) Ф. Ратцель С) У. Айзардт 3. «Әмбебап жіктеу» бойынша дүниежүзі неше аймаққа бөлінді? А) 12 В) 25 С) 20	Топқа бөлінеді	10 балдық шкала	Оқулық
		Сұрақтарға жауап береді		

<p>Жаңа сабақ -5мин</p>	<p>4. Геотарихи аймақ бойынша: А) 13 В) 15 С) 20</p> <p>5. Британ аралдары қай дүние бөлігі? А) Азия В) Европа С) АҚШ</p> <p>6. Таяу Шығыс қай дүние бөлігі? А) Европа В) Азия</p> <p>7. БҰҰ ұсынған аудандастыру бойынша бүкіл әлем 7і А) геотарихи А) геосаяси С) геомәдени</p> <p>8. Қазіргі кезде қанша тарихи мәдени провинция ажыратылады А) 12 В) 15 С) 14</p> <p>9. Провинциялар, өз кезегінде, облыстарға, ал олар аудандарға бөлінеді ме? А) бөлінуі мүмкін емес В) кейбіреуі С) ия</p> <div data-bbox="500 739 695 980" data-label="Image"> </div> <p>«Миға шабуыл» әдісі. Адасқан сөздер. Мұғалім жаңа сабақты бастау үшін оқушылардың назарына суретті көрсету арқылы және арнайы ресурс арқылы айқындайды. Суреттегі спиральды сөздерге байланысты жаңа сабақты анықтайды.</p> <p>Балалар суреттен не көріп отырсыздар? Сабақ тақырыбымен мақсатын жариялайды. Жаңа тақырып 1-тапсырма. Топтық жұмыс. «Зерделеу» әдісі - бұл әдіс арқылы оқушылар мәтінді, қосымша ресурсты пайдалана отырып, әрбір топ бөлінген бөлімдер арқылы зерделейді. Қалыптастырушы бағалау</p>	<p>Мәтіндегі суретті қарау барысында ой өрісін жетілдіреді</p>	<p>106</p>	<p>Оқулық 244 бет</p>												
<p>Сабақ ортасы-11 мин</p>	<table border="1"> <thead> <tr> <th data-bbox="480 1454 695 1529">Бағалау критерийі</th> <th data-bbox="701 1454 967 1529">Дескриптор</th> <th data-bbox="974 1454 1045 1529">Балл</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td data-bbox="480 1538 695 1761">Дүниежүзілік саяси картадағы Қазақстанның физикалық-географиялық, тарихи-географиялық,</td> <td data-bbox="701 1538 967 1761">Қазақстанның физикалық географиялық жағдайының ерекшеліктерін жазады</td> <td data-bbox="974 1538 1045 1761">10</td> </tr> <tr> <td data-bbox="480 1770 695 1928">тарихи-географиялық, саяси-географиялық орнын анықтайды,</td> <td data-bbox="701 1770 967 1928">Елдің тарихи-географиясының ерекшеліктерін анықтайды</td> <td data-bbox="974 1770 1045 1928">10</td> </tr> <tr> <td data-bbox="480 1938 695 2086">оның басты ерекшеліктерін сипаттайды;</td> <td data-bbox="701 1938 967 2086">Қазақстанның саяси географиялық орнын анықтайды</td> <td data-bbox="974 1938 1045 2086">10</td> </tr> </tbody> </table>	Бағалау критерийі	Дескриптор	Балл	Дүниежүзілік саяси картадағы Қазақстанның физикалық-географиялық, тарихи-географиялық,	Қазақстанның физикалық географиялық жағдайының ерекшеліктерін жазады	10	тарихи-географиялық, саяси-географиялық орнын анықтайды,	Елдің тарихи-географиясының ерекшеліктерін анықтайды	10	оның басты ерекшеліктерін сипаттайды;	Қазақстанның саяси географиялық орнын анықтайды	10	<p>Қосымша ресурсты пайдалана отырып, әрбір топ бөлінген бөлімдер арқылы зерделейді. отырып,әрбір топ бөлінген бөлімдер</p>		
Бағалау критерийі	Дескриптор	Балл														
Дүниежүзілік саяси картадағы Қазақстанның физикалық-географиялық, тарихи-географиялық,	Қазақстанның физикалық географиялық жағдайының ерекшеліктерін жазады	10														
тарихи-географиялық, саяси-географиялық орнын анықтайды,	Елдің тарихи-географиясының ерекшеліктерін анықтайды	10														
оның басты ерекшеліктерін сипаттайды;	Қазақстанның саяси географиялық орнын анықтайды	10														

Сергіту сәті 2мин https://youtu.be/OIR6vquuq08	Тапсырма №2. Жұптық жұмыс. Картографиялық әдіс. 1) Дүниежүзінің саяси картасын пайдаланып, Қазақстан жерінің географиялық орнын анықтап кескін картаға түсіріңіз	Картамен жұмыстанады	106	Атлас, кескін карта											
Домбыра тарту 6 мин	<table border="1"> <thead> <tr> <th data-bbox="402 420 651 478">Бағалау критерийі</th> <th data-bbox="651 420 889 478">Дескриптор</th> <th data-bbox="889 420 976 478">Балл</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td data-bbox="402 478 651 769" rowspan="5">Қазақстан Республикасының географиялық орнын дүниежүзі саяси картасынан орналасу ерекшеліктерін көрсетеді</td> <td data-bbox="651 478 889 641">1) Ресей мемлекетімен шекарасын түсіреді</td> <td data-bbox="889 478 976 641">2</td> </tr> <tr> <td data-bbox="651 641 889 769">2) Қытай елімен шекарасын түсіреді</td> <td data-bbox="889 641 976 769">2</td> </tr> <tr> <td data-bbox="651 769 889 931">3) Қырғызстан мемлекетімен шекарасын түсіреді</td> <td data-bbox="889 769 976 931">2</td> </tr> <tr> <td data-bbox="651 931 889 1094">4) Өзбекстан мемлекетімен шекарасын түсіреді</td> <td data-bbox="889 931 976 1094">2</td> </tr> <tr> <td data-bbox="651 1094 889 1257">5) Түркіменстан елімен шекарасын түсіреді</td> <td data-bbox="889 1094 976 1257">2</td> </tr> </tbody> </table>				Бағалау критерийі	Дескриптор	Балл	Қазақстан Республикасының географиялық орнын дүниежүзі саяси картасынан орналасу ерекшеліктерін көрсетеді	1) Ресей мемлекетімен шекарасын түсіреді	2	2) Қытай елімен шекарасын түсіреді	2	3) Қырғызстан мемлекетімен шекарасын түсіреді	2	4) Өзбекстан мемлекетімен шекарасын түсіреді
Бағалау критерийі	Дескриптор	Балл													
Қазақстан Республикасының географиялық орнын дүниежүзі саяси картасынан орналасу ерекшеліктерін көрсетеді	1) Ресей мемлекетімен шекарасын түсіреді	2													
	2) Қытай елімен шекарасын түсіреді	2													
	3) Қырғызстан мемлекетімен шекарасын түсіреді	2													
	4) Өзбекстан мемлекетімен шекарасын түсіреді	2													
	5) Түркіменстан елімен шекарасын түсіреді	2													
	<p>3-тапсырма. Жеке жұмыс. «Тұжырымдамалық карта» әдісі Функционалдық сауаттылықты дамытуға арналған тапсырма. Травелбот бағдарламасы арқылы Жергілікті жерден бастап Қазақстанның көршілес жатқан мемлекеттердің ара қашықтығын анықтау. Алған мәліметтерін дәптерге жазу Тиімділігі: картадан жергілікті жерді анықтай алады, алған білімдерін өмірде қолдана алады.</p> 		106												

<p>Домбыра тарту</p> <p>6 мин</p>	<table border="1"> <thead> <tr> <th>Бағалау критерийі</th> <th>Дескриптор</th> <th>Балл</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td rowspan="5">Жергілікті жерден бастап шекаралас мемлекеттердің ара қашықтығын анықтау</td> <td>1) Ресей мемлекетімен шекарасын түсіреді</td> <td>2</td> </tr> <tr> <td>2) Қытай елімен шекарасын түсіреді</td> <td>2</td> </tr> <tr> <td>3) Қырғызстан мемлекетімен шекарасын түсіреді</td> <td>2</td> </tr> <tr> <td>4) Өзбекстан мемлекетімен шекарасын түсіреді</td> <td>2</td> </tr> <tr> <td>5) Түркіменстан елімен шекарасын түсіреді</td> <td>2</td> </tr> </tbody> </table>	Бағалау критерийі	Дескриптор	Балл	Жергілікті жерден бастап шекаралас мемлекеттердің ара қашықтығын анықтау	1) Ресей мемлекетімен шекарасын түсіреді	2	2) Қытай елімен шекарасын түсіреді	2	3) Қырғызстан мемлекетімен шекарасын түсіреді	2	4) Өзбекстан мемлекетімен шекарасын түсіреді	2	5) Түркіменстан елімен шекарасын түсіреді	2	<p>Телефон, гаджеттерін қолдану</p>	<p>106</p>	<p>Атлас, кескін карта</p>
Бағалау критерийі	Дескриптор	Балл																
Жергілікті жерден бастап шекаралас мемлекеттердің ара қашықтығын анықтау	1) Ресей мемлекетімен шекарасын түсіреді	2																
	2) Қытай елімен шекарасын түсіреді	2																
	3) Қырғызстан мемлекетімен шекарасын түсіреді	2																
	4) Өзбекстан мемлекетімен шекарасын түсіреді	2																
	5) Түркіменстан елімен шекарасын түсіреді	2																
<p>Сабақтың соңы</p> <p>2 мин</p>	<p>Кері байланыс: Оқушыларға рефлексия сұрағын ұсынамын. Сабақ барысында алған білімдері туралы кері байланыс жазады. Чемодан, ет тартқыш, себет корзина арқылы бүгінгі сабақ бойынша алған білімдерін анықтау</p> 	<p>Оқушылар бүгінгі сабақтың мақсатына жеткізетін тапсырмалар орындауына қарай, өз түсінгенін, пікірін, өз ойын айту арқылы сабаққа қорытынды жасайды.</p>	<p>Стикерлер, суреттер</p>															
<p>Үйге тапсырма</p>	<p>§55 оқу. Жергілікті жердің координатын анықтау</p>																	

Далалық жорыққа дайындық

КЕРИМБАЕВА
Маржан Жумахановна
Сайрам аудандық ЖТС-ның
әдіскері, ҚББП-і,
Түркістан обл.

Сабактың мақсаты: Бір күндік далалық жорық алдында дайындық жасауды үйрену. Ел аузында қалған мұраларды жинау. Өлкенің флорасымен танысу.

Оқыту мен тәрбиелеудің міндеттері: Сай-

рам ауданының тарихи орындары туралы мағұлмат беру. Жаңа терминдерді меңгерту. Үйірмешілердің рухани білімін дамыту. Отанын сүйеге, қоршаған органы қорғауға, ата салтын құрметтеуге тәрбиелеу.

Көрнекілік құралдар: Сайрам ауданының картасы, топографиялық белгілер, сызба нұсқалар, туристік құрал-жабдықтар.

Сабақ түрі: дайындық

Әдіс-тәсілдер: түсіндіру, сұхбаттасу, сұрақ – жауап т.б

Сабақ барысы:

Жаңа сабақты түсіндіру. «Миға шабуыл» әдісі.

- Жорық дегеніміз не? Туристік жорықтар көбінесе ауылды жерлермен немесе тұрғылықты халқы сирек аймақтарда белгілі бір мақсатпен жаяу жүріп жасалатын саяхат түрі болып табылады. Жорықтар негізінен танып-білу мақсатында ұйымдастырылатындықтан тарихи орындарға жасалады.

- Неліктен жорыққа шыққан ұнайды?

- Жорық жоспары деген не деп ойлайсың? Жорыққа шықпас бұрын жорықтың жоспары жасалып, жорықтың топ басшысы тағайындалады.

Жорықта топ мүшелерінің қызметтері мен орындау бағыттарын меңгерту. Жорыққа

шығатын топ мүшелерінің барлығына қызмет бөліп беріледі.

1) Жорық жөніндегі анықтама мәліметтер толтыруға үйрету:

А) маршрут төлқұжаты

Саяхат ауданы ауыл тарихын танып білу.

1. Маршрут тізбегі «Ақсу ауылы–Қарабұлақ ауылы–Мәдени елді мекені–«Ханқорған» қалашығы»

2. Маршруттың жалпы ұзындығы: 45 шақырым

3. Жорықтың болу ұзақтығы: 2 сағат

4. Жорықтың уақыты: 22-24 маусым 2022 ж.

5. Туризм түрі: жаяу туризм

6. Қиындық дәрежесі: далалық біркүндік жорық

7. Маршрут МКК қаралды: 20.06. 2023 ж.

Маршруттық бет №

I. Маршрут бетін толтыру:

1) Жорыққа қатысушылар тізімі

2) Жорыққа қатысушылар міндеттерін бөлу

3) Топтағы жеке адамға берілетін құрал-саймандар (слайд)

№	Құрал-саймандар тізімі	Салмақ бірлігі, кг	Саны	Жалпы салмақ, кг
1	Қол дорба	2,5	1	2,5
2	Кілемше пенополиуреттенген	0,5	1	0,5
3	Футболка ұзын жеңді	0,2	1	0,2
4	Футболка қысқа жеңді	0,2	2	0,4
5	Жұқа жылы шалбар	0,4	2	0,8
6	Жұқа шұлық	0,05	3	0,15
7	Сүйретпелі аяқ киім	1	1	1
8	Спорттық аяқ киім	1	1	1
9	Бас киім (күннен қорғайтын)	0,1	1	0,1
10	Жаңбырдан қорғайтын күртеше	0,2	1	0,2
11	Жеке ыдыс-аяқ (кесе, қасық, тостаған)	0,2	жиынтық	0,2
12	Жеке гигиеналық заттар	0,3	жиынтық	0,3
	Жалпы:			7,35

Қажетті туристік құрал-жабдықтар мен ыдыс-аяқтар тізімін жасауға және не үшін пайдаланатындығы туралы ақпарат беру:

№	Заттардың атауы	Саны	Салмақ бірлігі, кг	Жалпы салмағы, кг	Ескерту
I. Туристік құрал-жабдықтар					
1	Шатыр 4 орындық	4 дана	3,5	14	
II. Ыдыс-аяқтар					
1	Қазан, 7 л	1 дана	0,6	0,6	
2	Шәйнек, 3 л	1	0,4	0,4	
3	Жалпы ыдыс-аяқ	3 дана	0,3	0,9	
III. Медициналық қобдиша					
1	Бинт	1 орам	50 гр	50 гр	
2	Мақта	1 пачка	50 гр	50 гр	
3	Йод	1 құты	50 гр	50 гр	
4	Спирт	1 құты	150 гр	150 гр	
5	Бас ауру дәрісі	2 канвалюта	15 гр	30 гр	
6	Анальгин	1 канвалюта	15 гр	15 гр	
7	Демидрол	1 канв	15 гр	15 гр	
8	Супрастин	1 канв	15 гр	15 гр	
IV. Жөндеу құралдары					
1	Қайшы	1 дана	70 гр	70 гр	
2	Ине-жіп	2 дана	20 гр	40 гр	
	Жалпы:			19,75	

Бір адамға шаққандағы тәулікті азық-түлік мөлшері

№	Күнделікті қажетті азық-түліктер атауы	Мөлшері
1	Құрғақ шай	9 гр
2	Тұз	19 гр
3	Қант	80 гр
4	Нан	250 гр
5	Қарақұмық	170 гр
6	Күріш	50 гр
7	Манка ұнтағы	50 гр
8	Макарон	150 гр
9	Жарма	70 гр
10	Картоп	200 гр
11	Сары май	10 гр
12	Сұйық май	40 гр
13	Құрғақ сүт	30 гр
14	Кілегей	40 гр
15	Күлше	100 гр
16	Шұжық	100 гр
17	Ірімшік	45 гр
18	Балық	65 гр
19	Бұқтырылған ет (сиыр еті)	120 гр
20	Сарымсақ 20 гр	
21	Пияз	50 гр
22	Кетчуп	70 гр
23	Майонез	50 гр
24	Кәмпиттер	100 гр
25	Тамақтың қоспасы	20 гр
26	Балғын көкөністер	70 гр
27	Жер жаңғақ, мейіз	70 гр
28	Сәбіз	80 гр

4) Маршруттың жалпы картасы (карта сызу)

5) Жорықтың ұйымдастырылуы:

Сонымен балалар, біз бір күндік жорықтың күн тәртібін жасақтауды үйренеміз:

1. 09.00-де Ақсукеңт ауылынан Мәдени ауылына жаяу сапарға шығу

2. 12.00-де түскі ас даярлау

3. 13.00-14.00- түскі ас уақыты

4. 14.00-14.30 түстенген орынды жинастыру

5. 17.00-18.30 Мәдени ауылы тұрғындарымен сұқбаттасып, «Ханқорған» төбесі туралы тың деректер жинақтау. Жергілікті жердің флорасымен танысу

6. 18.30- Мәдени ауылынан Ақсукеңт ауылына қайту

5. Өлкетану материалдары «Галереяны шарлау» әдісі (Саймон Браунхилл б/ша)

А) Ханқорған төбесі туралы не білеміз?

Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласындағы «Қазақстанның киелі жерлері» жобасы бойынша археологиялық тарихи орындарды дамытуды нақтылап, пысықтап алу үшін Оңтүстік Қазақстан облысының әкімі Жансейіт Түймебаев 14 қазан 2017 жылы Сайрам ауданына атбасын бұрып, Ханқорған қалашығына келген еді. Сапар соңында арнайы мәжіліс өткізіп, былай деген болатын: «Бұл басқосу Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласын облысымызда жүзеге асыру мақсатында өтіп жатыр. Облысымызда есепке алынған 1281 тарихи-мәдени мұра ескерткіштері бар. Оның 218-і сәулеттік ескерткіштер болса, 1063-і – археологиялық ескерткіштер. Аталған тарихи орындарға кезең-кезеңімен археологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізіп, қалпына келтіруіміз қажет». Осы орайда Ханқорған қалашығын аспан астындағы ашық мұражайға айналдыру жұмыстары қолға алынады деді.

Мәдени елді мекеніндегі Арыс өзенінің сол жақ жағалауында аумағы 2-2,5 гектар жерді алып жатқан төбені бір көргенде оның тарихы терең қорым екендігін аңғару қиын. Бұл жерден ертеректе сынған қылыш, жерасты су құбырларының қалдықтары, құмыра, ыдыс-аяқтардың қалдықтары табылған соң жергілікті ғалым-археолог А.Н.Подушкиннің қызығушылығын оятып, зерттеу жұмыстарын жүргізуіне себепші болған. Археолог-ғалымның зерттеулеріндегі дәйекті айғақтар бойынша бұл жерде 942-1213 жылдары Арыс мәдениетінен кейін Қарахандықтар мекендеген. Оған дәлел қорымнан табылған керамикалық ыдыстардың қалдықтары. Қарахандықтар осы маңнан Арыс, Машат, Ақсу өзендерінің ағып жатуына аса мән берген. Бұл жағдай стратегиялық жағынан өте қолайлы жер болып табылған. Биіктігі 8 метрлік қоршау қабырғасының қабаты үсті-үстіне қайта-қайта салынған. Бұл ескі қорғаннан темір балқытатын пеш те табылған. «Қарабұлақ» орта мектебінде тарих пәнінің мұғалімі болып қызмет еткен, қазіргі кезде зейнеткерлік демалыстағы қарт ұстаз Әбдімәулен Далабаев өз бетінше зерттеу жүргізіп, тың деректер жинастырып, кітап жазып шығарған. Зейнеткер ұстаздың жазбаларынан бұл жерден 1405 жылы Қытай еліне жорыққа бара жатқанда Әмір Темір қалың қолын бастап өткені жазылған. Қыс мезгіліне дәл келген жорық кезінде Арыс өзеніндегі мұз жарылып, суға құлаған қолбасшы қатты суық тиіп, ауырып, осы жерде көз

жұмды деп жазады. Бұл деректер туралы Әмір Темірдің немересі, Әмір Темір заманының тарихшысы әрі ақыны Йездидің жазбаларында да мағұлматтар кездеседі. Ал ең қызықты мәліметті өз өмірінің елу жылын тарих пәнінің мұғалімі қызметіне арнаған «Мәдени» мектебінің зейнеткер ұстазы Тұрғанбек Дүйсәлиев айтып берді. Ханқорған маңында XIX ғасырдың соңымен XX ғасырдың басында Кенесарының ұлы Сыздық сұлтан мен ағасы Ахметке тиесілі жер болғандығын Нафуса Кенесаринадан естігендігін баяндады. Алайда тарихтың қаншама сырын қойнауында сақтап жатса да бұл жерге түбегейлі тиянақты зерттеу жұмыстары жүргізілмеген. Ауыл ақсақалдарынан сұрастырған деректер бойынша Ханқорған қорғаны Абылай ханның жарлығымен бой көтерген. Бұл туралы Өзбекәлі Жәнібеков өз жазбаларына да былай деп жазған: «... Шымкенттен жиырма шақырымдай жерде Абылай ханның ставкасы – Ханқорған тұр. Абылай ханның немересі Сыздық сұлтан орыс генералдары арқылы Бұхара өңірінен балашағасын алдырып, өмірінің соңына дейін осы қорғанда тұрды...».

6. Жорық қорытындысын жазуға үйрету. «Өрмекші» әдісі

Берілген мәліметтер бойынша өздері сұрақ қойып, жауабын топтық жұмыста талқылау.

1. Жорық дегеніміз не?

2. Жорыққа шыққан кезде топ мүшелеріне қажетті керек-жарактарға нелер жатады?

3. Ханқорған төбесі неліктен тарихи орын болып табылады?

7. Міндеттер бойынша тапсырма беру:

- Ақсукеңт ауылынан Мәдени ауылына дейінгі жолдың картасын сызу;

- Маршрут бойынша тарихи орындарды анықтау;

- Көнекөз қарияларды іздестіру;

Түркістан - екінші Мекке

(ашық сабақ)

СӘБИТ

Кәмшат Ыбырайқызы
Темір аудандық
оқушылар үйінің ҚББП-і,
Ақтөбе обл.

Оқу бағдарламасына сәйкес оқыту мақсаттары	<ul style="list-style-type: none"> Қазақстанның ежелгі қаласы Түркістан, Қожа Ахмет Яссауи кесенесі туралы білімдерін тереңдету Оқушылардың дүниетанымын кеңейту, сөздік қорларын байыту, ойын жүйелі түрде жеткізе білуге дағдыландыру. Тарихи ескерткіштерді, ежелгі орындарды құрметтей білуге, Отанына, туған жерге деген сүйіспеншілік сезімдерін оятуға тәрбиелеу.
Сабақтың әдіс - тәсілдері:	Топқа бөлу, «Бинго» әдісі, «Караоке» әдісі, «СМС» хабарлама әдісі
Сабақтың көрнекілігі:	Компьютер, АКТ, глобус, карта, «Түркістан жайлы 10 дерек» бейнеролигі, ұялы телефон
Пәнаралық байланыс:	тарих, география.

Сабақтың барысы

Сабақтың кезең уақыт	Педагогтің әрекеті	Оқушының әрекеті	Ресурстар
Басы	<p>I. Ұйымдастыру.</p> <ol style="list-style-type: none"> Амандасу Оқушы назарын сабаққа аудару. Сабақ мақсатымен таныстыру. <p>Қызығушылығын ояту</p> <p>Оқушылар сабағымызды бастамас бұрын топқа бөлініп алайық.</p> <p>Зерттеушілердің хабарламасы: Қазақстандағы қала. Түркістан қаласы Оңтүстік Қазақстан облысында орналасқан, қазіргі таңда Түркістан облысы болып келеді. Түркістанның V – VI ғасырларда іргетасы қаланған. Түркістан – қасиетті рухани қала. Оны «Екінші Мекке» деп атаған. Оны Меккемен салыстырады. Мекке Сауд Аравиясында орналасқан. Адамдар Меккеге қажылыққа барып, тілек тілейді. Егер Түркістанға 3 рет барсаң, Меккеге 1 рет барғанмен тең болады.</p>	 <p>Психологиялық ахуалға берілген тапсырмаларды орындау және жаңа сабаққа назар аудару.</p> <p>1-топ – «Зерттеушілер» тобы, 2-топ – «Тарихшылар» тобы. Бізді осы ежелгі, қасиетті қаламен Зерттеушілер» тобы таныстырады. «Тарихшылар» тобы Түркістан қаласының</p>	<p>Психологиялық ахуал</p> <p>https://bilimdiler.kz</p>

	 <p>Тарихшылар хабарламасы: Қожа Ахмет Иассауи кесенесін ең алғаш рет Ақсақ темір қалаған. Түркістан ертеде Шам, Шабғар, Йасы деп аталған. Түркістан – Орта Азия мен Қазақстандағы ең көне қалалардың бірі. Ол туралы алғашқы деректер араб жазбаларында IV-IX ғғ. бастап Шавғар деген атпен кездесе бастайды. Түркістан қаласының тарихы тереңде жатқанын дәлелдеп отыр. Түркістан қаласының айналасындағы аймақта тас дәуірі ескерткіштері — Шоқтас, Қошқорған бұл өңірде алғашқы адам кем дегенде 550 мың жыл бұрын мекен еткенін көрсетеді.</p>	<p>тарихы тереңде жатқанын дәлелдейді.</p>	
<p>Ортасы</p>	<p>«Түркістан жайлы 10 дерек» бейнеоролик</p> <p>«Бинго» әдісі бойынша сұрақ-жауап болады.</p> <p>Сергіту сәті. «Караоке» әдісі</p> 	<p>Оқушылар Түркістан жайлы 10 дерекпен танысып, толығырақ мәлімет алады</p> <p>Караоке мен ән айтады. «Түркістан» әні.</p>	<p>https://youtu.be/fbkXbas_Tns https://bilimdiler.kz https://youtu.be/rkC4sp_NaDY</p>
<p>Соңы</p>	<p>Түркістанның соңғы жаңалықтары айтылады.</p> 	<p>Түркістанның соңғы жаңалықтары айтылады.</p>	<p>https://youtu.be/hvBh9Kg6248</p>
<p>Кері байланыс</p>	<p>Оқушылар ватсап желісі арқылы смс хабарлама жіберіп кері байланыс аламыз</p> 	<p>Кері байланыс «СМС» хабарлама әдісі арқылы хабарлама жібереді</p>	<p>https://bilimdiler.kz</p>
<p>Бағалау</p>	<p>Смайликтер арқылы бағалау</p> <p>Формативті бағалау</p> <ul style="list-style-type: none"> - өте жақсы - жақсы - орташа 	<p>Сабаққа белсене қатысқан оқушыларды смайликтер арқылы бағалау</p>	
<p>Үйге тапсырма</p>	<p>Тақырыпты түсініп оқып, Түркістан қаласына туристік маршрут құру</p>		

Экологиялық тәрбие: болашағы мен дамуы

(тәрбие сағаты)

КЫДЫРАЛИЕВА
Гульсим Ураловна
аудандық ЖТС-ның ҚББП-і
Бөрлі ауданы, БҚО

Сәлеметсіздер ме қонақтар, ұстаздар, оқушылар! Біздің мектебімізге қош келдіңіздер! Тәрбие сағатымыздың тақырыбы «Экологиялық тәрбие: болашағы мен дамуы»

Мақсаты: Жас ұрпақтың бойында табиғат тағдырына деген жауапкершілік сезімін қалыптастыру, экологиялық біліммен тәрбие беру, оны ғылыми түрде талдап шешу.

Мұғалімнің кіріспе сөзі: Балалар! Экологиялық жағдай екі фактордың (қоршаған ортаның ластануы және оның өздігінен тазаруы) ықпалымен қалыптасады. Бұл екі фактор да жыл мерзіміне және кеңістікке байланысты құбылмалы болып келеді. ҚР жер шарындағы экологиялық мәселесі бар елдер қатарына жатады. Біраз уақыттан бері тоқтатылған Семей полигонының, өз облысымыздағы Капустин Яр полигонының зардаптары әлі қанша уақытқа созылары белгісіз. Халқымыздың дарынды Абай, Шәкәрім, Мұхтар туған қасиетті жер ядролық сынақтардың орталығына айналып, қазақ халқы үшін қайғы бұлтын әкелген.

Біздің сабағымыз екі бөлімнен тұрады.

Әлеуметтік сұхбат: Бейнеролик - 2мин

I. Конференция (оның қатысушылары: әр түрлі мамандар мен баспасөз тілшілері)

II. Топтық жұмыс: мына тақырып бойында өрбиді: «Өз елді мекеніңнің экологиялық проблемасы»

Ендеше конференцияны бастамас бұрын назарларыңызды бейнероликке аударыңыздар. Бейнеролик оқушылардың арасында өткізген сұхбаттан тұрады:

1. Экологияны қалай түсінесің?

- Экология бұл латын тілінен аударғанда oikos «үй» деген мағынаны білдіреді.

- Қоршаған орта

- Табиғат

2. Өзіміздің ауданымыздың экологиялық проблемасы қандай?

- «Қарашығанақ» кен орнының зияны мен пайдасы

3. «Қарашығанақ» кен орны туралы не білесің?

- Өкелеріміз, тумаларымыз кен орнында жұмыс жасайды.

4. «Капустин Яр» полигоны қай жерде орналасқан?

- Батыс Қазақстан облысы, Бөкей орда ауданы, Нарын құмы.

5. Қандай экологиялық акцияларға қатыстыңыздар?

- Сенбілік, «Таза жағалау», «Бір тал кессең, он тал ек».

6. Қандай ғылыми-зерттеу жұмыстарына қатыстыңыздар?

7. Сіздің отбасыңыз экологиялық шараларға қатыса ма?

- Әрине, сенбіліктер ұйымдастырамыз, құстың ұясын жасадым.

Сөз мамандар мен тілшілерге беріледі.

1 оқушы. БҚО экологиялық проблемасы туралы жалпы мәлімет беріледі: Сәлеметсіздер ме, құрметті конференцияға қатысушылар! Бүгінгі конференцияда мен сіздерге өз өлкеміздің экологиялық проблемасын айтқым келіп отыр. "Экология" ғылымы теориялық және тәжірибелік маңызы бар барлық ғылымның кешенді негізінде тез дами бастаған салаға айналды. Экология дегеніміз - табиғатты пайдаланудың ғылыми-теориялық негізі. Экологиялық тәрбиенің көкейтестілігі Қазақстандағы экологиялық апат аймақтарының болуымен тығыз байланысты. Батыс Қазақстан жұртшылығын әскери полигондар, экологиялық талаптарды өрескел бұзып отырған өндіріс

орындары аландатып отыр.

Келесі сөзді бізге бүгін қонаққа келген тілшілерге берейік.

2 оқушы «Егемен Қазақстан» газетінің арнаулы тілшісімін. Менің сұрағым тарихшы маманға.

- Батыс Қазақстандағы «Капустин Яр» полигоны және Қарашығанақ кен орны тарихы туралы не айтар едіңіз?

Тарихшы маман. 3 оқушы : Сәлеметсіздер ме, мен Капустин Яр полигоны туралы айтып өтейін. Капустин Яр - полигоны 1949 жылы құрылған. Атырау және Батыс Қазақстан облыстарының батыс аймақтары (Нарын құмы) мен Ресей Федерациясының Астрахан, Волгоград облысының шығыс бөліктерін қамтиды. Бұл полигонда, негізінен, ұшақтар мен ракеталардың ядр. жарылыс заттарын тасымалдау әдістері зерттелген. “Капустин яр” ядролық полигонының орт. және ұшу-сынақ аймақтарын қоса есептегендегі жалпы аумағы 6,5 млн. га, оның ішінде Батыс Қазақстан облысындағы аумағы 1,5 млн. га.

Тарихшы маман. 4 оқушы. Сәлеметсіздер ме, Қарашығанақ кен орны туралы мен таныстырып кетейін. Қарашығанақ мұнай-газ конденсат кен орны – Батыс Қазақстан облысының Бөрлі ауданы жерінде, Орал қаласынан шығысқа қарай 150 км жерде орналасқан Қазақстандағы ірі мұнай-газ кен орны. Елде өндірілетін барлық газдың 45% және мұнайдың 16% құрайды. 2017 жылы КПО

146 миллион баррель мұнай эквивалентін өндірді. 1979 жылы ашылған.

Тілші: Мен «Орал өңірі» газетінің арнаулы тілшісімін. Менің сұрағым дәрігер маманға.

- «Капустин Яр» полигонының жергілікті тұрғындарға тигізетін зияны қандай?

Дәрігер маман. «Жеті мүшелік» қатерлі ісік, аяқ асты ақылдан адасу және т.б. аурулар асқынды. Сәбилердің кемтар болып дүниеге келуі көбейді. Осы мәліметтерді статистикаға сүйеніп, саралайтын болсақ, адамдардың өлімі 50 пайызға өсті. Халықтың табиғи өсімі 2 есеге азайды, жүйке ауруы 60 есе, балалардың туа бітті ауытқуы 30,7 есе, қатерлі ісік аурулары 3 есеге өсті. Нарын аймағындағы полигондардың адамдар мен тірі табиғатқа келтірілген зияны Семей полигонынан да асып түседі. Ал «Қарашығанақ» кен орнына келетін болсақ, адамдардың қан қысымының көтерілуі, жүрек ауруына ұшырауы көп кездеседі.

Тілші: «Бөрлі жаршысы» газетінің арнаулы тілшісі.

Менің ойымша, Қарашығанақ кен орнының зияны ғана емес, пайдасы да бар деп ойлаймын. Мысалы біздің жерімізде Қарашығанақ кен орнының жұмыс бастауы халыққа пайдасын тигізуде. Қазіргі қымбатшылық заманда қаншама халыққа жұмыс беріп отыр. Жұмыскерлер өз мамандығы бойынша жұмыс жасап, тәжірибе жинақтауда. Еліміздегі отбасының өмір сүру жағдайы едәуір көтеріліп қалды. Қаншама маман шетелден оқып келіп, өз

білімімен елдің дамуына жұмыс жасап жатыр. Осының барлығы «Қарашығанақ» кен орнының пайдасы деп білемін. Барлық нәрседен позитивті тұсын табуға болады деп ойлаймын. Барлық адамның денсаулығына зиян тигізіп жатқан жоқ. Ол ресми түрде дәлелденбеген.

Тілші «Соқпақ» журналының арнаулы тілшісі. Сәлеметсіздер ме, мен физик мамандарға сұрақ қойғым келіп тұр.

- Полигонның зияны туралы ғылыми тілде түсіндіріп жіберсеңіз.

Физик. Полигонда әр түрлі қару-жарак жер бетінде және әуеде сынақтан өткізілген (24 мың ракета жарылған, 177 соғыс техникаларының түрлері сынақтан өткізілген, 619 СС-20 ракеталары жойылған). Әр зарядтың қуат. 10 – 300 килотонна, жарылу биіктігі 5,6 – 300 км-ге жеткен. Осының салдарынан ауаға 30 мың тоннаға жуық аса зиянды улы заттар таралған. Сынақ аймағын радиациялық тексеруден өткізгенде, ондағы радиоактивтік заттардың (цезий-137, стронций-89, т.б.) мөлшері рұқсат етілген шектен бірнеше есе жоғары екені анықталған.

Тілші «Жайық ұстазы» газетінің арнаулы тілшісі: химик мамандарға қоя сұрағым

- Полигонда жарылыстар қандай мақсатпен жүргізілді және қай уақытта басталған?

1957-1962 жылдары «Капустин Яр» әскери полигонында қуаты 983,4 к/т тең, биіктігі 300 шақырымға жете қабыл 11 әуе жарылысы болды. Осы әуедегі ашық жарылыстардың қуаты 1945

жылы Жапонияның Хиросима қаласына тастаған атом бомбасынан 65 есе зор болған.

1966-1979 жылдар аралығында «Азғыр» полигонында 160-1500 метр тереңдікте 17 жерасты ядролық жарылысы жүзеге асты. 1966 жылы 22 наурыз күні 500 тұрғыны бар «Азғыр» ауылының дәл іргесіне 1,5 шақырым қашыққа әкеліп атом қаруын сынап, бейшара халыққа тәжірибе жасады.

Қысқасы, жоғарыдағы полигондарда қолдан басқарылатын 25 мың ракета жарылып, 177 түрлі әскери техника сынақтан өткен. Осынау тәжірибелерден кейін әр жерде шашылып қалған 700 тонна әскери-техника қалдықтары соңғы жылдарға дейін далада ашық-шашық жатты.

Химик. Соның салдарынан су мен топыраққа қорғасын, мыс, мырыш, кадмий сияқты зиянды металдардың қоспасы жайылды. Радиациядан қорғау және экология институтының зерттеуіне қарағанда: бұл жердің топырағы мен суында қорғасын - 80 мың, мыс - 8 мың, мырыш - 270 мың есе көп екендігі анықталды.

Бүгінгі таңда полигонға жақын орналасқан аудандарда 1600-дей кемтар бала есепте тұрады. 3700 адам мүгедектігі туралы жәрдемақы алады. «Азғыр» полигоны маңында тұратын тұрғындардың денсаулығы облыстың өзге аудандарымен салыстырғанда 2-3 есе төмен. Өйткені, бұл полигонның салдарынан пайда болған улы заттың мөлшері 10 миллионнан астам кюриді құрап отыр.

Конференцияны қорытындылай келе, мен сендерге мынадай сұрақ қойғым келіп тұр: Бүгінгі сабақ қандай тақырыпты қамтыды? (Гүлбақыт)

Сабақтан алған түйіндеріңіз қандай? (Әділет)

Олай болса сабақтың келесі кезеңіне де кезек келді. Топтық жұмысқа кірісейік

Топтық жұмыстың тақырыбы: «Өз елді мекеніңнің экологиялық проблемасы» Мұндағы мақсатымыз: Өз елді мекеніміздің экологиялық проблемаларын шешу жолдарын ұсыну.

I топ: Тұрмыстық қалдықтар

II топ: Таза жағалау

III топ: Көгалдандыру

Орындауға 5 минут уақыт

Қорғауға 2-3 мин

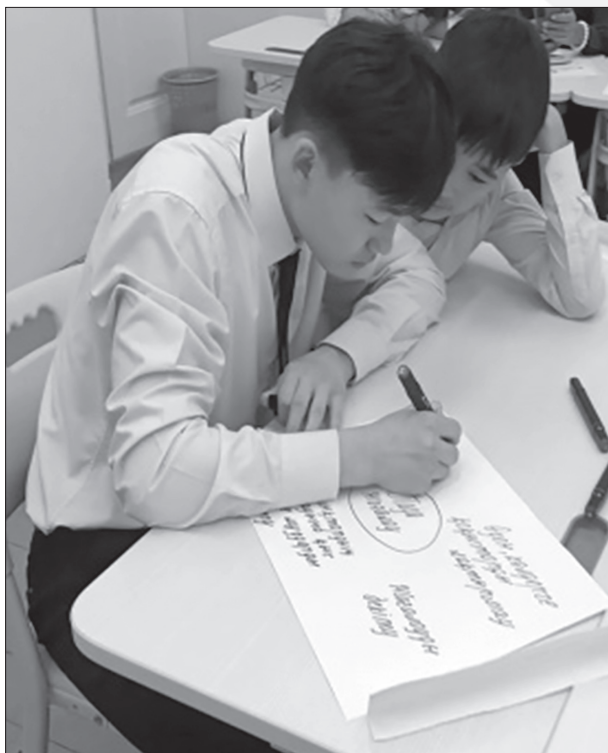
«Жетістік баспалдағы» Рефлексия. Кері байланыс.

1. Балалар, бүгінгі сабақ сендер үшін несімен құнды болды?

2. Қалай ойлайсындар, сабағымыз өз мақсатына жетті ма?

3. Бүгінгі сабақта сендер үшін не қиын болды?

Сабағымыз аяқталды. Қош сау болыңыз

«2023-2024 оқу жылында ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ОРТА БІЛІМ БЕРУ ҰЙЫМДАРЫНДАҒЫ ОҚУ-ТӘРБИЕ ПРОЦЕСІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ТУРАЛЫ» ӘДІСТЕМЕЛІК НҰСҚАУ ХАТ

БІ. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясының
Ғылыми-әдістемелік кеңесінің шешімімен ұсынылды
(2023 жылғы 25 сәуірдегі № 3 хаттама)

Құрметті әріптестер!

2023-2024 оқу жылында Қазақстан Республикасының орта білім беру ұйымдарындағы оқу-тәрбие процесін ұйымдастырудың ерекшеліктері туралы осы әдістемелік нұсқау хат қолданыстағы заңнаманы ұстануға, бастауыш, негізгі орта және жалпы орта білім берудің оқу бағдарламаларын іске асырудың бірыңғай тәсілдерін қалыптастыру мақсатында әзірленді. Әдістемелік нұсқау хат келесі нормативтік құжаттар мен әдістемелік ұсынымдарды қамтиды:

- 2023-2024 оқу жылындағы Қазақстан Республикасының жалпы білім беретін мектептеріндегі оқу процесін реттейтін негізгі нормативтік құжаттарға сілтемелер;

- құндылыққа бағдарланған, құзыреттілік, STEAM/ STEAM педагогикалық тәсілдерді іске асыру бойынша ұсыныстар;

- пәндерді оқытуда функционалдық сауаттылықты (оқу және жазу сауаттылығы, математикалық, ғылыми жаратылыстану сауаттылығы) қалыптастыру бойынша ұсыныстар;

- пәндік, метапәндік және түйінді құзыреттерді; цифрлық құзыреттер мен дағдыларды дамыту бойынша ұсынымдар.

Білім беру процесінде білім алушы басты назарда тұруы тиіс. Барлық оқыту процесі оған қолайлы әрі қауіпсіз орта құруға бағытталуы қажет. Алдағы оқу жылында үлгерімі төмен білім алушылармен жұмыс жасауөзекті міндет болады. Тәрбие жұмысын ұйымдастыру кезіндегі басым бағыт

– балаға қамқорлық пен құрмет көрсету, сенім арту, балалардың құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз ету, оларды кемсітуге жол бермеу болып табылады.

Құрметті ұстаздар! Бұл әдістемелік нұсқау хат Сіздерге алдағы оқу жылында білім беру процесін сапалы ұйымдастыруда тиімді әрі пайдалы болады деп сенеміз!

2.11 ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН МЕКТЕПТЕРДЕ БАЛАЛАРҒА ҚОСЫМША БІЛІМ БЕРУДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

2023-2024 оқу жылындағы балаларға қосымша білім берудің ерекшеліктері жалпы орта және қосымша білім беруді неғұрлым тығыз интеграциялау қажеттілігіне байланысты. Мектеп сабағында оқытуды ұйымдастыру барысында қосымша білім беру жүйесіне қатысты технологияларды қолдануға болады. Бұлар – кешенді сабақтар, оқу жобалары, пікірталас технологиялары, ойындар. Оларды педагогтің басшылығымен білім алушылардың өзіндік жеке және топтық ісәрекеттерін қамтамасыз ете отырып, сабақтың шеңберінен тыс жүргізуді көздейді. Мектеп жұмысының тәжірибесінде әртүрлі ұйымдастырушылық модельдерді қолдануға болады. Олар:

- үйірмелердің, секциялардың, клубтардың түрлері, олардың жұмысы бірбірімен аз үйлесімді және қолда бар кадрлық және материалдық жағдайлармен толықтай байланысты;

- балалардың шығармашылық ұжымдары мен бірлестіктері жұмысының ішкі

үйлестігі, олардың іс-әрекеттерінің әртүрлі бағытта болуы;

- балаларға қосымша білім беруді мектептің жеке бөлімшесі ретінде дамыту;

- мектептің негізгі құрылымдарының ұйымдастырушылық және мазмұндық бірлігі ретінде балаларға негізгі және қосымша білім беруді интеграциялау.

Мектепте қосымша білім беру келесі кезеңдерді жүзеге асыру процесінде ұйымдастырылуы керек:

1. Білім алушылардың қажеттіліктері мен қызығушылықтарын зерттеу. Жазбаша тестілеу, білім алушылар мен ата-аналарға сауалдар қою, сауалнама жүргізу, бастауыш, орта және жоғары мектепті аяқтау кезеңінде балалардың білім сапасына мониторинг жүргізу арқылы деректер жинауға болады.

2. Білім алушыларды қызығушылығына қарай топтарға біріктіру, секциялар мен үйірмелер құру сауалнама нәтижелері бойынша жүзеге асырылады.

Бұл кезеңде сыныптан тыс оқытудың негізгі бағыттарын ажыратып көрсету қажет. Іс-шараларды белгілі бір тақырып бойынша білімге мұқтаж әлеуетті қатысушылардың санына қарай жоспарлау қажет. Үйірмелер мен секциялардың сабақтарын ұйымдастыру түрлері мынадай талаптарға сай болуы тиіс: дамытушылық сипатқа ие болу, дәлірек айтсақ, білім алушылардың табиғи бейімділігі мен қызығушылықтарын дамытуға бағытталуы, мазмұны мен жүргізу сипаты бойынша әртүрлі болуы, әртүрлі қосымша әдістерге негізделуі. Жалпы білім беретін мектепте қосымша білім беру блогының жұмысы жылдық және басқа да жоспарлар, білім беру бағдарламалары негізінде жүзеге асырылады. 82 Жазғы демалыс кезінде білім беру процесі жеке жоспар бойынша жорықтар, жиындар, пленэрлер, экспедициялар, әртүрлі бағыттағы лагерьлер және т.б. түрінде жалғасуы мүмкін. Бұл кезеңде оқушылар құрамы ауыспалы болады. Жазғы кезеңге арналған кестені әкімшілік мұғалімнің ұсынысы бойынша білім алушылардың ең қолайлы еңбек және демалыс режимін ескере отырып белгілейді.

Сабақтардың ұзақтығы және олардың апталық саны педагогтің қосымша білім беруге арналған білім беру бағдарламасымен, сондай-ақ балалардың мектептегі жұмыс режиміне қойылатын талаптармен анықталады. Қосымша ресурстарды, интернет-ресурстарды пайдалану және мектеп білім алушылары бірлестігінің бейіні бойынша ақпаратты табу, өңдеу қабілетін қалыптастыру ұсынылады. Компьютерлік техниканы қолдана отырып сабақ өткізу кезінде санитарлық-эпидемиологиялық ережелер мен нормалар сақталуы керек.

2023-2024 оқу жылында мектепшілік, аудандық (қалалық) және облыстық деңгейлерде республикалық маңызы бар 13 жобаны іске асыру жөніндегі жұмысты жалғастыру қажет. Білім алушылармен техникалық шығармашылық және конструкция бойынша жұмысты жандандыру үшін техникалық шығармашылық және өнертабыс жарыстары (авиа, зымыран, авто, және кеме модельдеу) және «Ұлы өнертабысқа алғашқы қадам» инновациялық идеялар байқауы өткізіледі.

«Менің Отаным – Қазақстан» туристік экспедициялық жасақтар слеті, жас өлкетанушылар, экологтар және натуралистердің «Табиғатты аяла» форумы, «Кәсіптер әлемін ашаңыз» форумы балалар мен жастардың патриоттық сезімін және азаматтығын тәрбиелеуге, туристік қызметті жандандыру арқылы салауатты өмір салтын насихаттауға, экологиялық мәдениетті тәрбиелеуге, білім алушылардың кәсіптерді зерделеуге шығармашылық көзқарасын жандандыруға бағытталған еңбек нарығында сұранысқа ие және болашақ мамандықты сәтті таңдау үшін қажетті.

Театр бірлестіктерінің білім алушыларымен жұмыста театрландырылған қойылым түрлерін – монтаждау барысында әдебиет пен өнердің түрлері мен жанрлары біріктірілген бірыңғай авторлық мақсатта біріктірілген сахналық эстрадалық-театрлық жұмыстарды қолданған жөн. Театрландырылған қойылым тарихи және мәдени күндерге, әлеуметтік оқиғаларға, ақындардың, суретшілердің, театрдың танымал қайраткерлерінің

шығармашылығына арналуы мүмкін. Білім алушылардың «Театрдың ғажайып әлемі» театр өнерінің фестивальконкурсына қатысуы балалар мен жастар театры шығармашылығын өскелең ұрпақтың рухани-адамгершілік, эстетикалық тәрбиесінің факторы, тұлғаның үйлесімді дамуы, өзін-өзі көрсетуге, әлемді эстетикалық және бейнелі түсінуге бірегей қабілеттерін қалыптастыру және дамыту факторы ретінде қолдауға және дамытуға ықпал етеді. «Балалар және театр» ағартушылық жобасы аясында білім алушылар жас ұрпақтың адамгершілік мәдениетін қалыптастыру ресурсы, тұлғаны әлеуметтендірудің, көркемдік талғамды қалыптастырудың қуатты құралы, эстетикалық дамыған, шығармашыл тұлғаны тәрбиелеу тетігі болып табылатын театрларға барады.

Қазақстандық патриотизмді, белсенді азаматтық ұстанымды қалыптастыру, көшбасшылық қасиеттерді дамыту үшін мектепте өзін-өзі басқару және пікірталас қозғалысы бойынша жобалар іске асырылуда. Белсенділер клубтары мен мектептерінің жұмысын ұйымдастыру, білім алушылардың ұйымдастырушылық және коммуникативтік қабілеттерін дамыту бойынша семинарлар мен тренингтер өткізу ұсынылады. Білім беру ұйымдарының сайттарында мектептің өзін-өзі басқару органдары мен пікірсайыс клубтарының қызметі көрсетілетін тақырыптық бөлім құру қажет.

Білім алушыларды әлеуметтік маңызы бар қызметке тартуға және олардың белсенді азаматтық ұстанымын қалыптастыруға елдегі қоғамдық маңызы бар оқиғаларға, мемлекеттік мерекелерге, мерейтойлық және атаулы күндерге арналған іс-шараларға қатысу, сондай-ақ тұрақты даму мақсаттарын насихаттау, балалар мен жастар ұйымдарының әлеуетін пайдалану ықпал ететін болады.

Мектеп Парламентінің қатысушылары арасында челленджер өткізу ұсынылады: «Алтын жүрек»; «Мобильді көзқарас: менің жаздағы бір күнім»; «Мектеп парламентінің өмірінен бір күн» және т.б. Мектеп парламенттері, мектептегі пікір-

талас қозғалысы туралы ақпарат ҚР Оқу-ағарту министрлігі Қосымша білім берудің республикалық оқуәдістемелік орталығының ziyatker.org сайтында, «Мен пікірсайысшымын» Телеграм каналында, [Rumcdo_debate_bot](https://t.me/Rumcdo_debate_bot) Телеграм каналында орналастырылған.

Наурызды мерекелеу аясында жыл сайын республиканың барлық білім беру ұйымдарында 10-20 наурыз аралығында түрлі іс-шаралар өткізіледі, оның ішінде барлық мектептерде Құрманғазының «Балбырауын», «Адай», «Сарыарқа» және т.б. күйлері бір уақытта орындалады. Жалпы білім беретін мектептер ұлттық мерекелер, халықтық салтдәстүрлер негізінде балаларды рухани-адамгершілік бағытта тәрбиелеу жұмыстарын ұйымдастыруы керек.

Қазақстандық патриотизмді, ұлттық бірегейлікті, әлеуметтік құзыреттілікті қалыптастыруға, білім алушыларды өз халқының мәдени дәстүрлеріне, көпұлтты мемлекет жағдайында жалпыадамзаттық құндылықтарға баулуға «Төрт тоқсан – төрт өнер» ұлттық мәдени-ағарту жобасы ықпал етеді. Жоба елдің зияткерлік байлығы ғана емес, сонымен қатар жалпыадамзаттық құндылықтардың, халықтардың мәдени және адамгершілік дәстүрлерінің орасан зор қоры болып табылатын ұлттық құндылықтарды сақтауға бағытталған. Жоба аясында әр тоқсанда бір-бірден 4 іс-шара анықталды. Бұлар: «Ақындар айтысы» поэтикалық сайысы; «Алтын сақа» олимпиадасы; «Ұлттық өнер» көрмесі; «Туған өлкем» фестивалі.

Бірінші тоқсанда Республика күнін мерекелеуге арналған «Ақындар айтысын» өткізу жоспарлануда. Айтыстың ұсынылатын тақырыптары: «Жаңа күн – жаңа Қазақстан», «Туған жерім – мақтанышым», «Тілім – тұмарым», «Тәуелсіздігім – тұғырым», «Топырақ жыр – торқа жыр», «Көк тудың желбірегені...» және т.б. 84

Екінші тоқсанда Дүниежүзілік балалар күніне арналған «Алтын сақа» олимпиадасы өтеді.

Үшінші тоқсанда Наурыз мерекесі аясында әрбір білім беру ұйымында «Ұлттық

өнер» көрмесін ұйымдастыру ұсынылады. Тоқыма бұйымдарын жасау сияқты номинациялар ұсынылады: гобелен, кесте, бисер, батик, киіз басу, патчпластик; ұлттық ою-өрнек элементтері бар халықтық киім үлгісін жасау және т.б.

Төртінші тоқсанда «Туған өлкем» фестивалін өткізу ұсынылады. Фестиваль аясында өлкетану жобаларының конкурсы өткізіледі. Қатысушыларға көмектесу үшін өлкетану жобаларының үлгі тақырыптары ұсынылады. Мысалы, «Zhasyl El», «Туған жердің бояулары» - бұл электронды экологиялық карта. Бұл номинацияда кез келген графикалық редактордың (фотосуреттер, картиналар, портреттер, суреттер, коллаждар және т.б.) көмегімен дербес орындалған сурет ұсынылады.

«Еко-Volashak» – абаттандыру, көгалдандыру бойынша атқарылған экологиялық жұмыстар, өткізілген экологиялық акциялар, жылыжайлардың, мектеп жанындағы

оқу-тәжірибелік учаскелердің, мектеп орманшылықтарының, экологиялық патрульдердің жұмысы туралы бейнероликтің тұсаукесері.

«Жас өлкетанушы» – халық дәстүрлері, әдет-ғұрыптары мен өнері – туған өлкенің мәдениеті, әдебиеті, өнері, халық шығармашылығы, тарихи, археологиялық және этнографиялық ескерткіштерді зерделеуге және қорғауға қатысу; халық ауыз шығармашылығының бай мұрасы, республикада тұратын халықтардың салт-дәстүрлері; мектеп мұражайларын ашу; тұрмыстық заттарды жасау, киімдер тігу, ұлттық тағамдар әзірлеу және басқалар. «Туған өлкем» фестивалі де оқушылардың туған өлкесін зерттеуге деген қызығушылығын арттыруға арналған.

Республикалық қосымша білім беру оқу-әдістемелік орталығы сайтының материалдарын пайдалану ұсынылады www.ziyatker.org

ИНСТРУКТИВНО-МЕТОДИЧЕСКОЕ ПИСЬМО «ОБ ОСОБЕННОСТЯХ УЧЕБНО- ВОСПИТАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА В ОРГАНИЗАЦИЯХ СРЕДНЕГО ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН в 2023-2024 учебном году

Рекомендовано Научно-методическим советом
Национальной академии образования им. И. Алтынсарина
(протокол № 3 от 25.04. 2023 года)

Уважаемые коллеги! Настоящее Инструктивно-методическое письмо об особенностях организации учебно-воспитательного процесса в организациях среднего образования Республики Казахстан в 2023-2024 учебном году разработано в целях соблюдения действующего законодательства, формирования единых подходов к реализации учебных программ нача-

льного, основного среднего и общего среднего образования. Инструктивно-методическое письмо включает: - ссылки на основные нормативные документы, регламентирующие образовательный процесс в общеобразовательных школах Республики Казахстан в 2023-2024 учебном году; - пояснения по особенностям Типовых учебных планов начального, основного и общего

среднего образования; - рекомендации по реализации педагогических подходов: ценностноориентированного, компетентностного, STEM/ STEAM; - рекомендации по формированию функциональной грамотности в преподавании предметов (грамотность чтения и письма, математической, естественнонаучной грамотности); - рекомендации по развитию предметных, метапредметных и ключевых компетенций; цифровых компетенций и навыков. В центре образовательного процесса находятся обучающиеся. Весь процесс обучения должен быть направлен на создание благоприятной и безопасной среды для них. Актуальной задачей в предстоящем учебном году остается работа со слабоуспевающими обучающимися. Приоритетом при организации воспитательной работы является доброжелательное отношение, уважение и доверие к личности ребенка, обеспечение прав и законных интересов детей, недопущение их дискриминации. Дорогие педагоги! Надеемся, что данное Инструктивно-методическое письмо послужит надежным ориентиром в обеспечении эффективности образовательного процесса в предстоящем учебном году.

2.11 ОСОБЕННОСТИ ДОПОЛНИТЕЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ ДЕТЕЙ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ

Особенности дополнительного образования детей в 2023-2024 учебном году обусловлены необходимостью более тесной интеграции общего среднего и дополнительного образования.

В процессе организации обучения на школьном уроке возможно использование технологий, присущих системе дополнительного образования. Это комплексные занятия, учебные проекты, дискуссионные технологии, игры, которые предполагают выход за рамки самого урока, предусматривая самостоятельную индивидуальную и групповую деятельность учащихся непосредственно под руководством учителя.

В практике работы школ могут быть использованы разные организационные модели:

- кружки, секции, клубы, работа которых

мало сочетается друг с другом и полностью зависит от имеющихся кадровых и материальных условий;

- внутренняя консолидированность работы детских творческих коллективов и объединений, различная направленность их деятельности;

- развитие дополнительного образования детей как отдельного подразделения школы;

- интеграция основного и дополнительного образования детей, организационное и содержательное единство основных структур школы.

Дополнительное образование в школе нужно организовывать в процессе осуществления следующих этапов.

1. Изучение потребностей и интересов учащихся. Данные можно собрать путем письменного тестирования, опросов учащихся и родителей, анкетирования, проведения мониторинга качества образованности детей на этапах завершения младшей, средней и старшей школы.

2. Объединение учащихся в группы по интересам, создание секций и кружков осуществляется по результатам анкетирования. На этом этапе нужно выделить основные направления внеклассного обучения.

Мероприятия следует разрабатывать исходя из количества потенциальных участников и тех, кто нуждается в знаниях по определенной тематике.

Формы организации занятий кружков и секций должны соответствовать следующим требованиям: иметь развивающий характер, а точнее, быть направленными на развитие у обучающихся природных задатков и интересов, быть разнообразными по содержанию и характеру проведения, основываться на различных дополнительных методиках.

Работа блока дополнительного образования в общеобразовательной школе осуществляется на основе годовых и других планов, образовательных программ. Во время летних каникул образовательный процесс может продолжаться по отдельному плану в форме походов, сборов, пленэров, экспедиций, лагерей разной направленности и др. Состав учащихся в этот период переменный.

Расписание на летний период составляется администрацией по представлению педагогом с учетом установления наиболее благоприятного режима труда и 80 отдыха учащихся.

Продолжительность занятий и их количество в неделю определяются образовательной программой дополнительного образования педагога, а также требованиями, предъявляемыми к режиму деятельности детей в школе.

Рекомендуется использовать дополнительные ресурсы, интернет-ресурсы, и формировать у школьников умения находить, обрабатывать информацию по профилю объединения. При проведении занятий с использованием компьютерной техники должны соблюдаться санитарно-эпидемиологические правила и нормы.

В 2023-2024 учебном году необходимо продолжить работу по реализации 13 проектов республиканского значения на внутришкольном, районном (городском) и областном уровнях.

Для активизации работы с учащимися по техническому творчеству и конструированию будут проведены Соревнования технического творчества и изобретательства (авиа, ракето, авто, и судомоделирование) и Конкурс инновационных идей «Первый шаг к великому изобретению».

Слет туристских экспедиционных отрядов «Менің Отаным – Қазақстан», Форум юных краеведов, экологов и натуралистов «Табиғатты аяла», Форум «Открываем мир профессий» направлены на воспитание чувства патриотизма и гражданственности детей и молодежи, пропаганду здорового образа жизни путем активизации туристской деятельности, воспитание экологической культуры, активизацию творческого подхода к изучению профессий обучающимися для удачного выбора будущей профессии, востребованной и необходимой на рынке труда.

В работе с учащимися театральных объединений целесообразно использовать форму театрализованного представления – сценического эстрадно-театрального действия, объединенного единым авторским замыслом, в котором в процессе монтажа

соединяются различные виды и жанры литературы и искусства. Театрализованное представление может быть посвящено историческим и культурным датам, общественным событиям, творчеству поэтов, художников, известных деятелей театра.

Участие школьников в Фестивале-конкурсе театрального искусства «Театрдың ғажайып әлемі» способствует поддержке и развитию детского и молодежного театрального творчества как фактора духовно-нравственного, эстетического воспитания подрастающего поколения, гармоничного развития личности, формирование и развитие уникальных способностей к самовыражению, эстетическому и образному постижению мира.

В рамках просветительского проекта «Дети и театр» школьники посещают театры, которые являются ресурсом формирования нравственной культуры подрастающего поколения, мощнейшим инструментом социализации личности, формирования художественного вкуса, механизмом воспитания эстетически развитой, творческой личности.

Для формирования казахстанского патриотизма, активной гражданской позиции, развития лидерских качеств реализуются проекты по школьному самоуправлению и дебатному движению.

Рекомендуется организовать работу клубов и школ актива, проводить для обучающихся семинары и тренинги по развитию организаторских и коммуникативных способностей. На сайтах организаций образования необходимо создать тематический раздел, где будет отражаться деятельность органов школьного самоуправления и дебатных клубов.

Вовлечению обучающихся в социально значимую деятельность и формированию у них активной гражданской позиции будет способствовать участие в мероприятиях, посвященных общественно значимым событиям в стране, государственным праздникам, юбилейным и памятным датам, а также популяризация целей устойчивого развития, использование потенциала детских и молодежных организаций.

Рекомендуется проведение челленджей среди участников Школьного Парламента: «Алтын жүрек»; «Мобильный взгляд: один день из моего лета»; «Один день из жизни школьного парламента» и др. Информация о Школьных Парламентах, школьном дебатном движении размещено на сайте ziyatker.org Республиканского учебно-методического центра дополнительного образования МП РК, в Телеграм канале «Мен Пікірсайысшымын», в [gumcdo_debate_bot](https://t.me/gumcdo_debate_bot) в Телеграм канале.

В рамках празднования Наурыза ежегодно во всех организациях образования республики в период с 10 по 20 марта проводятся различные мероприятия, в том числе во всех школах одновременное исполнение кюйев Құрманғазы «Балбырауын», «Адай», «Сарыарқа» и др. Общеобразовательным школам следует организовать работу по духовнонравственному воспитанию детей на основе национальных праздников, народных обрядов.

Формированию казахстанского патриотизма, национальной идентичности, социальной компетентности, приобщению обучающихся к культурным традициям своего народа, общечеловеческим ценностям в условиях многонационального государства способствует Национальный культурно-просветительский проект «Төрт тоқсан – төрт өнер». Проект направлен на сохранение национальных ценностей, которые являются не только интеллектуальным богатством страны, но еще и огромным резервом общечеловеческих ценностей, культурных и нравственных традиций народов.

В рамках проекта определены 4 мероприятия в каждой четверти по одному. Это поэтические состязания «Ақындар айтысы»; олимпиада «Алтын сақа»; выставка «Ұлттық өнер»; фестиваль «Туған өлкем».

В первой четверти планируется проведение «Ақындар айтысы», посвященное празднованию Дня Республики. Рекомендуемые темы айтыса: «Жаңа күн – жаңа Қазақстан», «Туған жерім – мақтанышым», «Тілім – тұмарым», «Тәуелсіздігім – тұғырым», «Топырақ жыр – торқа жыр»,

«Көк тудың желбірегені...» и др.

Во второй четверти будут проводиться олимпиады «Алтын сақа», приуроченные ко Всемирному дню ребенка.

В третьей четверти в рамках празднования Наурыза рекомендуется организовать в каждой организации образования выставку «Ұлттық өнер».

Рекомендуются такие номинации как изготовление текстильных изделий: гобелен, вышивка, бисер, батик, валяние войлока, лоскутная пластика; изготовление модели народной одежды с элементами национального орнамента и др. В четвертой четверти рекомендуется проведение Фестиваля «Туған өлкем». В рамках Фестиваля проводится конкурс краеведческих проектов. В помощь участникам предлагаются примерные темы краеведческих проектов. Например, «Zhasyl El», «Краски родного края» - электронная экологическая открытка. В данной номинации представляется рисунок, самостоятельно выполненный с помощью любого графического редактора (фотографии, картины, портреты, рисунки, коллажи и т.д.).

«Еко-Volashak» - презентация видеоролика о проделанной экологической работе по благоустройству, озеленению, проведенным экологическим акциям, о работе теплиц, пришкольных учебно-опытных участков, школьных лесничеств, экологических патрулей.

«Жас өлкетанушы» - народные традиции, обычаи и искусство – о культуре, литературе, искусстве, народном творчестве родного края, об участии в изучении и охране исторических, археологических и этнографических памятников; о богатом наследии устного народного творчества, традициях и обычаях народов, проживающих в республике; об открытии школьных музеев; изготовлении предметов быта, одежды, национальных блюд и др. Фестиваль «Туған өлкем» также призван повысить интерес обучающихся к изучению родного края. Рекомендуется использовать материалы сайта

Республиканского учебнометодического центра дополнительного образования www.ziyatker.org.

XIV Всероссийская полевая олимпиада ЮНЫХ ГЕОЛОГОВ

С 27 июля по 7 августа 2023 года в г.Альметьевск Республики Татарстан Российской Федерации состоялась XIV Всероссийская полевая олимпиада юных геологов, в котором приняли участие более 40 команд. В Международном зачете принимали участие команды Республики Беларусь (2), Узбекистана, Кыргызстана, сборная команда Российской Федерации и Республики Казахстан.

Команда Казахстана была представлена сборной юных геологов ЗКО «Сармат». В состав команды вошли: Нурмуханбет Айзат (Бокейординский РЦДЮТиЭ, рук. Шарафетдинов Н.А.), Кривобокова Ольга и Гасанова Илянура (СЮТ, Бурлинский район, рук. Кузьмина Л.В.), Таскали Самал, Утебаева Аяна, Бердали Аружан, Баландина Екатерина и Акжан Томирис (СЮТ района Байтерек, рук. Субботина О.В.).

В Международном зачете команда «Сармат» заняла 5 место. Выражаем благодарность педагогам дополнительного образования и научному руководителю команды почетному геологу РК Якименко Г.А. за подготовку членов команды.

Жазғы демалыс – жан тынысы

Балалардың жазғы демалысын ұйымдастырудың мақсаты - жазғы каникул кезінде балалардың толыққанды демала отырып денсаулықтарын сауықтыруды, шығармашылық қабілеттерді дамыта отырып, бос уақыттарын тиімді әрі пайдалы ұйымдастыруды қамтамасыз ету.

2023 жылдың 5 маусым 25 тамыз аралығында Облыстық балалар мен жасөспірімдер туризм және экология орталығының туристік базалары балалармен толықты. Жан-жақтан келген балалар табиғатпен жақын қарым-қатынас жасай отырып, еркіндікті сезінді. Айналасына ашылып, рухани азық жинап, сауығып, бір-бірімен етене араласып кеткен балалардың 10 күндік ұмытылмас демалыстары енді артта қалды.

«Евразия» туристік кешені мен «Самал» туристік лагерінде биылғы жазда 1500-ден астам бала демалды. Оның ішінде: «Қазақстан халқына» қоғамдық қорының «QH Жаздық жолдама» қайырымдылық жобасы аясында, мемлекеттік және жеке кәсіптік мекемелердің балалары қосымша білім мен тәрбие алып, сауықтыру демалыстарын сапалы да мазмұнды өткізді. Ауысым барысында балалар Орал қаласының мұражайлары, балалар хайуанаттар бағына және «Саят» этно-туристік орталығына барды, жаяу және тау туризмі дағдыларын меңгерді, туристік жорық жасады, зияткерлік-танымдық іс-шаралар мен спорттық жарыстарға қатысты. Сондай-ақ, Орал қаласының спорт бөлімі, Ж.Молдағалиев атындағы облыстық әм-

бебап ғылыми кітапханасы және Х.Есенжанов атындағы облыстық балалар мен жасөспірімдер кітапханасымен бірлесіп іс-шаралар өткізілді.

«Самал» туристік лагерінде «Жігер» әскери-патриоттық ауысымы өткізілді. Ауысымға Батыс Қазақстан облысының техникалық және кәсіптік білім ұйымдарының оқушылары қатысады. Әскери-патриоттық «Жігер» ауысымының мақсаты: жастар арасында әскери-патриоттық жұмыстарды жетілдіре отырып, тәрбиені қалыптастыру, Қазақстан Республикасы Қарулы Күштерінің мәртебесін көтеру және әскери қызметті насихаттау.

Уважаемая Светлана Викторовна!!!

Примите искренние и сердечные поздравления с солидным и прекрасным 60-летним юбилеем!

Мы выражаем глубокую признательность Вам за многолетний творческий труд в системе дополнительного образования. Как педагогом дополнительного образования в нашей организации Вы проработали без малого тридцать лет. Вы стояли у его истоков.

Высокий профессионализм, богатый опыт и знания, чувство ответственности и требовательность в сочетании с чутким и внимательным отношением к людям снискали Вам заслуженный авторитет и уважение среди учеников, коллег и родителей!

Желаем Вам с радостью, вдохновением, любовью и надеждой продолжать свой путь, воплощать в реальность планы и дарить миру свой позитив, талант и мудрость! Пусть любящая семья будет всегда рядом! Желаем Вам насыщенной интересными событиями жизни, крепкого здоровья, нескончаемого запаса жизненной энергии и сил!

*С поздравлением:
коллектив ОЦДЮТиЭ*

Құрметті балалар туризмінің ардагерлері мен ұстаздар қауымы!

Сіздерді 27 қыркүйек

Халықаралық туризм күнімен құттықтаймыз!

Халықаралық туризм күні - туризмнің мәдениет саласын дамытудағы үлкен жетістігіне, әлем халықтары арасындағы достықты нығайтуға бағытталған жұмыстарды насихаттау мақсатында аталып өтіледі.

Қазақстан туризм күнін 1993 жылдан бері тойлап келеді. Сол жылы еліміз Халықаралық Туризм Агенттігінің құрамына кірген болатын. Осы жыл аралығында еліміз туризм саласында көшін түзеу үлгерді. Мемлекеттік даму стратегиясын жақсы жүргізгені үшін Қазақстан осы ұйымның алдыңғы қатарлы озық елдерінің қатарына кіріп Халықаралық Туризм Агенттігінің Басқарушы Кеңесіне дейін жетті.

Айтулы кәсіби мереке қарсаңында баришаңызға денсаулық, ұзақ ғұмыр тілейміз!

Игі тілекпен:

ОБЖТжЭО-ның ұжымы

Уважаемые ветераны и педагоги детского туризма!

Поздравляем Вас

с Международным днем туризма 27 сентября!

Международный день туризма - отмечается в целях пропаганды работы, направленной на большой успех туризма в развитии сферы культуры, укрепление дружбы между народами мира.

День туризма Казахстан отмечает с 1993 года. В том же году наша страна вошла в состав Международного агентства по туризму. За этот год страна уже лидировала в сфере туризма. За хорошее проведение государственной стратегии развития Казахстан вошел в число передовых стран этой организации и дошел до управляющего совета Международного агентства по туризму.

В преддверии знаменательного профессионального праздника желаем всем здоровья, долгих лет жизни!

**С наилучшими пожеланиями:
коллектив ОЦДЮТиЭ**

